

HET LAND VAN HERLE

UITGAVE VAN DE
HISTORISCHE KRING
„HET LAND VAN HERLE”

JUBILEUMBOEK

1950-1960

Voorwoord.

Het was een vruchtbaar initiatief, dat in 1945 leidde tot de oprichting van de Historische Kring „Het Land van Herle”. Het werd geboren uit de behoefte om aan de rijke geschiedenis van onze streek meer aandacht te schenken en haar in breder verband te beoefenen. Deze behoefte werd niet nu pas voor het eerst gevoeld. Reeds in het begin van deze eeuw bestond er een historische kring te Heerlen, als onderdeel van het genootschap Limburg, dat echter na de 1e wereldoorlog ophield te bestaan. Hij vierde op 13 december 1908, onder voorzitterschap van burgemeester Ch. de Hesselle, de honderdste geboortedag van de dichter Johan Michel Dautzenberg.

Tussen de beide wereldoorlogen in was het de V.V.V., die in typografisch keurig verzorgde Mijnnummers, belangrijke bijdragen voor de geschiedenis van het Heerlener land leverde.

Na de bevrijding van de duitse bezetting werd de draad weer opgevat. Herhaaldelijk was reeds door bezoekers van archief en museum over het nut van samenwerking en overleg van gedachten gewisseld. Op 4 april 1945 kwamen een twaalfstal beoefenaars der streekgeschiedenis in Heerlens gemeentearchief bijeen en na bespreking van wenselijkheden en mogelijkheden werd de kring opgericht. Bij die gelegenheid werd gesproken van „een morele verplichting” om meer aandacht aan het verleden te besteden. En dat was goed gezien: de hoogconjunctuur, waaraan de Mijnstreek ruim deel heeft, heeft er de levenssfeer sterk vermaterialiseerd en geleid tot duidelijke verwaarlozing van de eigen historisch-culturele waarden.

De Historische Kring „Het Land van Herle”, die van 1945 tot heden zijn werk in de vorm van maandelijkse vergaderingen en het organiseren van excursies heeft voortgezet en nog voortzet, stelt zich tot doel het rijke verleden van onze streek meer systematisch te bestuderen en belangstelling er voor te wekken. De staatkundige versnippering van het grondgebied der tegenwoordige provincie Limburg tot aan de franse tijd, maakt bestudering der afzonderlijke gebieden noodzakelijk. Het Land

van Herle is van de vroegste middeleeuwen af als heerlijkheid en daarna als hoofdbank een bestuurlijke en gerechterlijke eenheid geweest en heeft als zodanig een eigen geschiedenis.

Parochieel verschijnen Voerendaal—Heerlen reeds zeer vroeg als een zelfstandig zielzorgegebied in de kerkelijke plattelandsorganisatie, waarmee het burgerlijk bestuursteritoir samenviel. Tenslotte heeft het Heerlen's fort plaatselijk zijn eigen functie gehad in de meest benarde tijden van onze voorouders. Met zijn vrijheidscharter nam Heerlen's centrum een geprivilegieerde positie in.

Het vanwege het departement van Onderwijs, K. en W. in het leven geroepen archeologisch ressort Heerlen bestrijkt nagenoeg ons werkgebied.

Bij de oprichting van de kring hebben de initiatiefnemers zich uitsluitend laten leiden door de overtuiging, dat de verzorging van het historisch verleden van onze streek — eertijds een historische eenheid, thans een maatschappelijk-economische eenheid — slechts met vrucht beoefend kan worden door mensen, die met de streek vergroeid zijn.

Het was eveneens een vruchtbaar initiatief, toen de kring bij gelegenheid van zijn vijfjarig bestaan besloot tot uitgave van een periodiek om het behandelde op de maandelijke vergaderingen in druk vast te leggen en zo voor buitenstaanders toegankelijk te maken en tevens de bronnen voor de kennis der streekgeschiedenis te vermeerderen en de studie er van te stimuleren.

Als eerste nummer van het Bulletin van „Het Land van Herle” verscheen, in gestencilde vorm, de lustrum-uitgave 1945—1950. Doch door financiële steun van belangstellende zijde kon het volgende nummer reeds gedrukt verschijnen. Het Bulletin heeft nu zijn tiende jaargang voltooid met 1.400 bladzijden druk, terwijl drie klappers de raadpleging der artikelen vergemakkelijken.

Dit heugelijke feit biedt een passende aanleiding voor de uitgave van een extra-nummer, gewijd aan de geschiedenis der afzonderlijke gemeenten, die onder onze kring ressorteren. De volgorde, waarin ze aan de orde komen, werd aldus bepaald: eerst Heerlen met een afzonderlijk artikel over Heerlerheide; dan de gemeenten, die van de hoofdbank zijn afgescheiden, naar het tijdstip der afscheiding; vervolgens de onderbanken: Brunssum, Schinveld, Oirsbeek, Amstenrade, Merkelbeek, Bingelrade en Jabeek en ten slotte Ubach-over-Worms, dat wel niet tot het historisch Land van Herle behoort heeft, maar thans in alle opzichten op Heerlen georiënteerd is. De artikelen zijn geschreven door personen, die met de behandelde gemeente nauw verbonden zijn.

Met het verschijnen van dit nummer gaat een wens van de Historische Kring in vervulling n.l. de uitgave van een, zij het dan ook zeer onvolledige, streekgeschiedenis. En de volledige vervulling van die wens zou zijn jaarlijks een dergelijke publicatie te kunnen doen, in afwachting van de uitgave van een verantwoord handboek over de geschiedenis van de streek.

Deze uitgave is mogelijk geworden, door een voor dit doel van bijna

alle betrokken gemeenten ontvangen geldelijke bijdrage, waarvoor hun bij deze dank betuigd wordt.

Verder is de Historische Kring veel dank verschuldigd aan het gemeentebestuur van Heerlen, dat behalve financiële steun, gastvrijheid verleende voor het houden van de vergaderingen in de archivariskamer, alsmede aan de directies van de Oranje Nassau Mijnen en de Staatsmijnen in Limburg, die door hun steun van af het eerste verschijnen, de uitgave van het Bulletin mogelijk maakten.

Hier mag nog vermeld worden, dat de auteurs van het Bulletin hun copie gratis ter beschikking stellen.

Het vele werk der drukproeven-verbetering danken wij hoofdzakelijk aan de heren N. Eussen en C. Haselager van het gemeentearchief; vele tekeningen werden vervaardigd door de heer N. Eussen.

De voorzitter van de Historische Kring

„HET LAND VAN HERLE”,

J. J. JONGEN

HEERLEN'S

ROMEINS VERLEDEN

TEGEN de opvatting van velen, die van mening zijn, dat met de komst der romeinse legers onze voorouders uit hun onderontwikkelde toestand geheven werden op het romeins-gallisch beschavingspeil, verheft onze grootmeester der nederrijnse archeologie zijn waarschuwend stem. ¹⁾ Het is kennelijk een vergissing de vestiging van het romeinse gezag op inheemse bodem te beoordelen vanuit een soort koloniale politiek of — nog erger — een systeem van militaire dictatuur. Men realiseere zich goed, dat onze bevolking toen reeds een ontwikkelingspeil had bereikt, dat niet meer ver af was van stedelijke kernvorming. Aan de dreiging van de militaire macht van Rome was reeds de ontmoeting met de grieks-romeinse beschavingsinvloeden voorafgegaan.

De volksstam, die in onze streek de stoot van het machtsgeweld der romeinse troepen, onder commando van Julius Caesar, heeft opgevangen, is in de Mémoires van deze veldheer vereeuwigd geworden onder de naam der Eburonen. Iedereen kent de beroemd geworden krijgslist van hun aanvoerder Ambiorix, die in 54 v. Chr. anderhalf legioen in de buurt van zijn kamp Atuaca in de pan hakte. ²⁾ Julius Caesar heeft zich gewroken: in diverse strooptochten heeft hij de Eburonen vervolgd en naar zijn zeggen uitgeroeid, maar de verzetsheld Ambiorix is hem nimmer in handen gevallen. Holwerda twijfelt terecht aan de betrouwbaarheid van dit uitroeiingsbericht. ³⁾

Het ligt voor de hand, waarde lezer, dat de historici zich om strijd bezig gehouden hebben met de situering van dat roemrucht geworden kamp Atuaca, maar een afdoende oplossing is nog steeds niet aan de hand gedaan. Desondanks staat hij in het brons vereeuwigd op het marktplein van Tongeren in een hem zeer passende martiale houding.

Van de vele voorgestelde oplossingen wil ik een publikatie naar voren halen, die minder bekerd, maar daarom niet minder aantrekkelijk is n.l. het betoog van Reiner Müller, die een uitgeplozen bewijsvoering voor de plaats *Nideggen* in de Eifel opbouwt aan de hand van de tekst uit *De Bello Gallico*. ⁴⁾

Het chronologisch overzicht, dat Jacques Breuer in zijn genoemde uitgave publiceert, geeft op blz. 20 een triest bilan van wat Julius Caesar aan oorlogsgewelddaden boekte bij zijn vertrek uit Gallië, 50 v. Chr.: 1 miljoen doden en 1 miljoen gevangenen om nog niet te spreken van de aangerichte vernielingen.

Niettemin heeft men van nu af aan en voor de duur van drie en een halve eeuw er rekening mee te houden, dat onze streek kwam te liggen achter

de **Rijnlinie**, die de betekenis kreeg van **nieuwe rijksgrens** van het romeinse imperium, waarlangs de legerleiding blijvende militaire bases vestigde. De invloed van deze nieuwe situatie is voor **Heerlen** zelfs van die aard geweest, dat het ontstaan, het voortbestaan en de ondergang van Coriovallum hiermede verband houdt.

Het uitzonderlijke belang van de instandhouding van de Rijnlinie kan niet beter blijken dan uit de komst van keizer Augustus persoonlijk na de schokkende nederlaag van de romeinse veldheer Marcus Lollius, in het jaar 17 v. Chr., waarbij zelfs het veldteken van het Ve legioen, de legioensadelaar, in handen viel van de Sugambren, gevestigd in de buurt van Xanten. De ingrijpende nieuwe versterkingen, die Augustus langs de Rijn liet aanbrengen — men spreekt van meer dan 50 sterkten — wijzen op een veranderde grenspolitiek, die in een offensief karakter werd gewijzigd. Hoofdversterkingen werden gebouwd te Mainz, tegenover de mond van de Main, en te Vetera bij Xanten, tegenover de mond van de Lippe. Sindsdien werd de grondslag gelegd voor nauwe betrekkingen tussen Coriovallum en Xanten.

Keizer Augustus verbleef in Gallië tussen de jaren 16 en 13 v. Chr., waarbij hij zich liet bijstaan door zijn oudste en jongste stiefzoon Tiberius en Drusus, welke laatste hij als gouverneur-generaal achterliet, belast met het bestuur van het land en met de leiding van de oorlog tegen Germanië. Deze veel belovende bestuurder en veldheer stierf op 30-jarige leeftijd t.g.v. een val van zijn paard, 9 september 9 v. Chr. Een verslagen Germanië beloofde de rijpe oogst te zijn, die Drusus Rome als krijgsbuit achterliet. Hierbij dacht men aan Keulen als het nieuwe bestuurscentrum. ⁵⁾

In deze militaire hoogconjunctuur valt de inspectie-reis, die Tiberius in het begin van onze jaartelling door deze streken maakte en die uniek blijft in de geschiedenis van het tegenwoordige Zuidlimburg. Dat deze reis een triomfaal karakter droeg, was te danken aan het feit, dat Augustus hem kort tevoren met bepaalde bestuursbevoegdheden had bekleed, die hem tot mederegent van de keizer en tot aangewezen troonopvolger maakten. Hiermede was een einde gekomen aan de spanning om de aanwijzing van de toekomstige alleenheerser van het wereldrijk.

Keizer Augustus — een familielid van Julius Caesar — die zich in het jaar 27 v. Chr. door de romeinse senaat bekleed zag met de alleenheerschappij, was 65 jaar oud, toen hij, zéér tegen zijn zin, Tiberius op 44-jarige leeftijd in deze hoogste bestuursfunctie benoemde. De keizer had evenwel geen andere keuze. De energieke, veelbelovende Drusus, tevens mede-organisator en grondlegger van het Rijnfront, was de keuze van zijn hart geweest om het Imperium na zijn dood te besturen. De kleinzoons Caius en Lucius Caesar waren eveneens gestorven, terwijl de kinderen van Drusus nog te jong waren om voor de opvolging in aanmerking te komen.

Waarom ons deze kroonprinselijke reis zo bijzonder interesseert — zult u vragen. Om méér dan één reden, waarvan evenwel de voornaamste is, dat met historische zekerheid vaststaat, dat de reisroute van Noord-

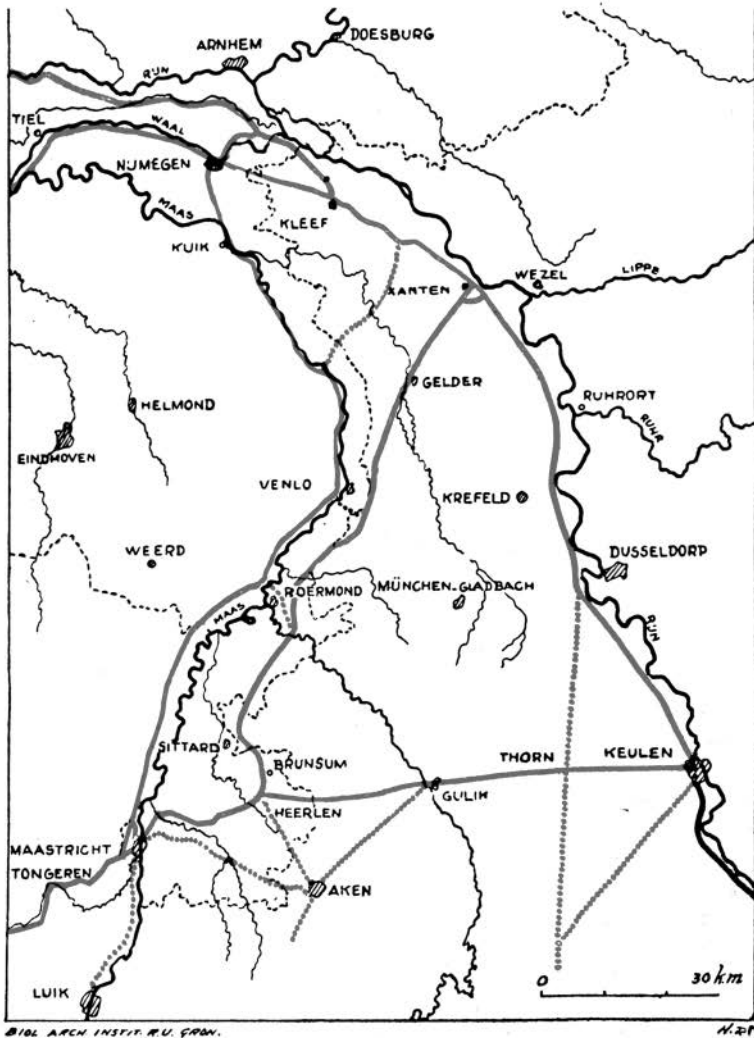

frankrijk over Bavai en Tongeren naar *Heerlen* liep, om vervolgens linea recta langs Jülich in Keulen te eindigen. Deze tocht geeft ons een kijk op het bestaande en door de Romeinen verbeterde of uitgebreide wegennet in deze streken; op het belang van het gebied tussen Maas en Rijn als achterland van de Rijnfrontlinie, en in verband hiermede op het ontstaan of de bevordering van bewoonde kernen alsmede op de vorm van bestuur, waaronder onze voorouders ten tijde van Christus' geboorte leefden. Tenslotte vormt Tiberius' reis een geschikte achtergrond om de algemene politieke situatie na te gaan, waarin onze voorouders toen leefden; voorts om op verkenningstocht uit te trekken naar de mensen, die hier woonden en die de toeschouwers zijn geweest van deze keizerlijke stoet, exponent van de bezettende macht; naar de bestaande bewoningskernen in het zuiden en de maatschappelijke omstandigheden, waaronder men leefde in deze schokkende en diepingrijpende overgangstijd naar de bevestiging van het nieuwe, vreemde gezag. ")

WEGENNET.

De stoet heeft in Heerlen zeer vermoedelijk de volgende route genomen: komende vanuit de richting Tongeren en beginnend vanaf de Geleenbeek boog de weg van de huidige Valkenburgerweg in méér zuidelijke richting af, steeg het bestaande aan de zuidkant gelegen talud op en kwam achter het woonhuis van wijlen dokter Widdershoven uit om in een lichte boog in noordelijke richting de Uilestraat te nemen. Over de volle breedte van de gemeentelijke kantoren Uilestraat 6 is het wegdek in mei 1911 afgegraven. Bij het uitdiepen van het keldergedeelte voor het nieuwe gemeentehuis, maart 1939, is de weg aan weerszijden van de sleufwand over zijn volle breedte te voorschijn gekomen. Ook zijn typisch romeins constructieve opbouw en tongewelfachtig wegdek waren duidelijk zichtbaar. De as van dit tracé valt ongeveer samen met de scheidingslijn tussen het repraesentatief- en administratief gedeelte van het raadhuis. Anno 1909 werd een tracé van de heerbaan teruggevonden achter de thans gesloopte drukkerij Jongen en anno 1918 een tracé achter het bankgebouw hoek Geleenstraat — dr Poelsstraat. Bij de bouw van het pand Schins-Meerts anno 1954 aan de oostzijde van de dr Poelsstraat constateerde ik een zwaar geelbruin hard kiezelpakket over de hele diepte van het perceel en over een breedte van naar schatting 7 m. Het overige gedeelte van de weg kwam onlangs tevoorschijn in het hieraan noordelijk grenzend perceel bij de grondwerken voor de bouw van een winkelpand van de corsetfabriek Hunkemöller-Lexis (anno 1960).

De oudheidkundige bodemvondsten, die langs deze weg gedaan zijn in de loop der jaren, duiden op bewoning vanaf de Augusteïsche tijd en kloppen dus zeer wel met het reisrouteverhaal van Paterculus. Uit deze vondsten-inventaris vermeld ik o.a. bodemstempels op romeins geïmporteerd aardewerk zoals van Xanthus en Crestio ter plaatse, waar zich nu ongeveer het hoekpunt Uilestraat—Kruisstraat bevindt. Bij het uitdiepen van de verwarmingskelder der gemeentelijke kantoren Uilestraat 6 in

OVERZICHTSKAART VAN DE ROMEINSE WEGEN IN VERBAND MET DE
HEERLENSE THERMEN

Ontleend aan de *Geschiedkundige Atlas van Nederland*,
„De Romeinse tijd”, door P. J. BLOK en A. W. BYVANCK, 1929.

(UIT: A.E.V. GIFFEN EN W. GLASBERGEN,
THERMEN EN CASTELLA TE MEERLEN-CORIOVALLUM,
BRUSSEL, 1948)

november 1922 werd eveneens een zeer vroege fabrikantenstempel gevonden n.l. van CN. Ateius Crestus. Tenslotte is er nog een terra sigillatobodemstempel bekend van Ateius Evhodi, gevonden aan de zuidkant van de weg in de buurt van de villa van wijlen dokter Widdershoven. Al deze fabrikantenstempels zijn uitsluitend dateerbaar in de Augusteïsch-Tiberische regeringsperiode. Uitvoerig heb ik dit weggedeelte in het centrum van Heerlen besproken in het Bulletin van de historische kring „Het Land van Herle” in 1955. Hoe oud deze weg in eerste aanleg is, kan moeilijk worden nagegaan. Dat reeds Julius Caesar, 55 v. Chr., van deze route gebruik maakte, toen hij besloot tot de verovering van Engeland, kan inderdaad tot de mogelijkheden behoren.

Deze heerbaan blijft voor romeins Heerlen gedurende vier eeuwen van uitzonderlijk belang, zowel voor het vervolg van de romeinse bezettings- en bestuurspolitiek alsmede voor de ontwikkeling van Heerlen tot een *nieuw romeins wooncentrum*.

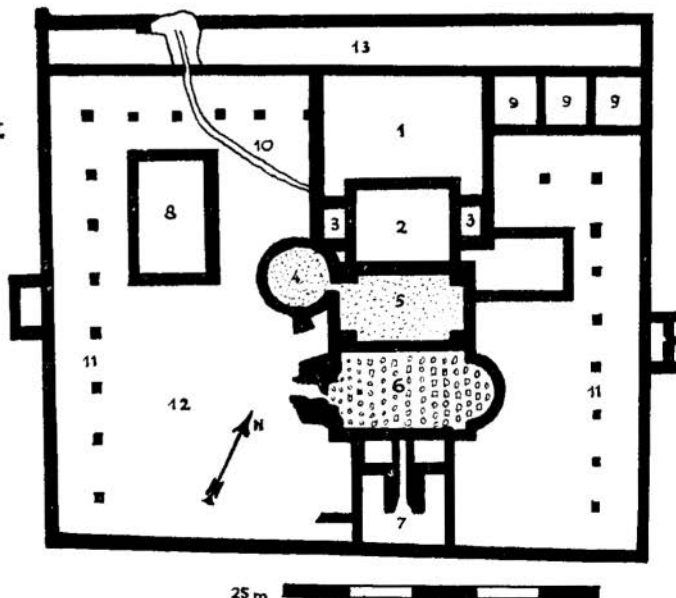
Romeinse voorwerpen in Heerlens museum.

Van Tacitus weten we, dat onder Tiberius Claudius (41—54) een troepenverschuiving heeft plaats gehad aan de Rijn met het oog op een verder doordringen in Brittannië. Voor ons is het van belang te weten, dat te Vetera—Xanten nu een kamp met uit steen versterkte omheining werd gebouwd van een oppervlakte van nagenoeg 59 HA. ⁷⁾ In het jaar 43 heeft hij zijn troepen langs de 250 km. lange heerbaan via Jülich—Heerlen—Tongeren naar Boulogne geleid, de via Appia van het noorden, van waaruit hij met succes de verdere verovering van Engeland heeft voortgezet. Langs deze weg zijn in de critieke jaren 69—70 tijdens de opstand van Claudius Civilis tegen het romeinse gezag gevechten geleverd. Gedurende de lange periode van de pax romana hebben de romeinse kolonisatie en het drukke handelsleven zich van deze verkeersader bediend.

Het is noodzakelijk hierbij op te merken, dat de aanleg en het onderhoud

van lange afstandswegen *staatszorg* was. Het is duidelijk, dat met een goed verzorgd en scherp gecontroleerd wegnnet de duurzaamheid van het militaire apparaat en van de administratieve diensten ten zeerste gebaat waren om dan nog niet te spreken van een succesvol verloop van de infiltrering der romeinse kolonisten en van een winstgevend handelsverkeer. Daarom heeft Rome — de grondlegger van Westeuropa — deze gebiedsdelen verdeeld in diverse wegen-districten met aan het hoofd een praefectus vehiculorum. In eerste instantie stonden deze lange afstandsbanen ten gebruike van de *cursus publicus* : de keizerlijke koerierdienst, die aanvankelijk verzorgd werd door vrijgelaten slaven, georganiseerd in een eigen vakvereniging; naderhand door legioensoldaten. Zodoende wordt het verklaarbaar, dat men op vaste afstanden langs die heerbanen haltepunten aanlegde, die dan weer hiërarchisch onderscheiden werden in *stationes*, *mutationes* en *burgi*. De *stationes* lagen een dagrit van elkaar en waren van groot belang. Er waren daar niet alleen stallingen voor een 40-tal paarden + muilezels en de nodige schuren, loodsen + woningen voor het personeel (staatsbeambten), maar bovendien ook nog slaap- en eetgelegenheden: een soort staatshotel voor de hoge ambtenaren met hun gevolg. Ook trof men er reparatie-inrichtingen aan voor de reis- en renwagens; smidsen voor paardenbeslag; zo mogelijk ook medische verzorging. Na een lange en bestofte reis bestond voorts gelegenheid tot het nemen van baden naar romeins gebruik.

1. uitkleedzaal
2. koudwaterbadzaal met
3. twee badcellen
4. zweetruimte
5. lauwwaterbadzaal
6. warmwaterbadzaal
7. stookruimte
8. openluchtzwembad
9. massagevertrekken of winkeltjes?
10. afvoergoot
11. zuilengaanaderijen
12. gymnastiekruinte
13. voorhal.

Plattegrond romeinse thermen Heerlen.

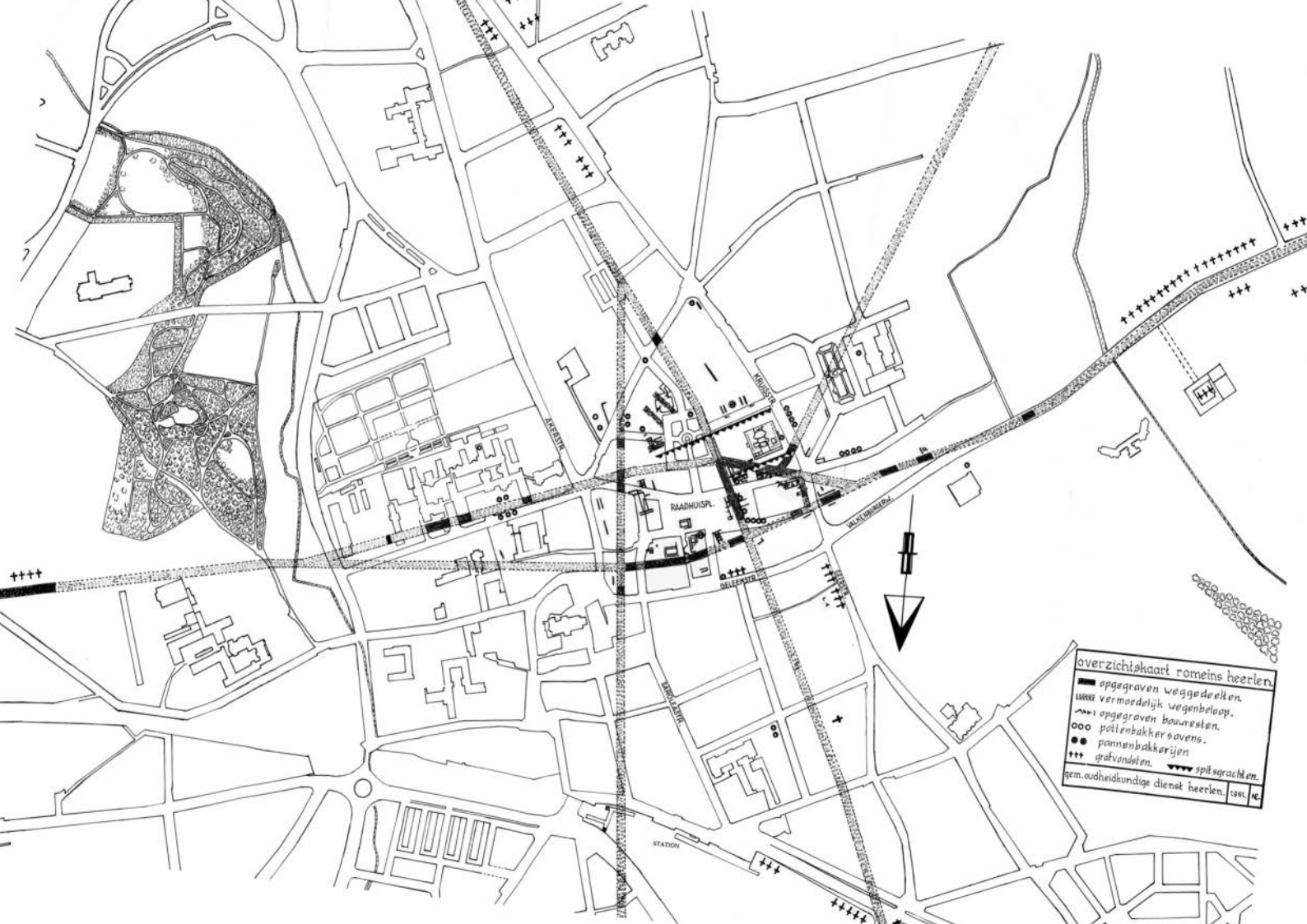
Een statio werd bij voorkeur aangelegd in een bestaande agglomeratie of anders werd zij eenvoudig ter plaatse gecreëerd. De statio groeide uit tot een kleine huizengroep, omdat allerhande neringdoeners, herbergiers, winkeliers en ambachtslieden zich in de buurt kwamen vestigen. Er ontstond weldra een kleine markt, waar allerhande waar te koop werd aangeboden. Wanneer in latere tijd de openbare veiligheid vanwege de herhaalde doorbraken van de Rijnlinies te wensen overliet, waren de stationes aangewezen om door middel van spitsgrachten, wallen en muren versterkt te worden. ⁸⁾

Met deze kennis van zaken gewapend controleren we nu de gegevens zoals die op de ons overgeleverde kopie-afstandskarten der romeinse geografen voor onze streek aangegeven staan. We kennen n.l. twee wegenkaarten: de Tabula Peutingeriana en het Itinerarium Antonini, die beiden afgeschreven zijn van een kaart uit de tijd van keizer Caracalla (198—217). Ook deze kaart is geïnspireerd door een basiskaart, die ontworpen was door Agrippa en Augustus, toen deze beiden in onze streken verbleven. Te Rome konden de romeinen op de muren van de Porticus Vipsania dagelijks de territoriale omvang van het imperium gaan bestuderen. ⁹⁾

Het blijkt nu, dat voor het weggedeelte Keulen—Tongeren de volgende plaatsnamen aangegeven staan: Colonia (Keulen), Juliacum (Jülich), Cortovallio (Heerlen), Aduatuca [Tungrorum] (Tongeren). Voorts blijkt, dat er een andere hoofdweg, komende van Xanten aan de Rijn, via St. Odiliënberg en Tudderen te Cortovallio aanhaakt op de genoemde weg Keulen—Boulogne, zodat de omstandigheden uitermate gunstig waren voor het doen ontstaan van een nederzetting, zo die er al niet was.

De vraag ligt nu voor de hand, of de romeinen te Heerlen hebben voortgebouwd op een reeds bestaande woonkern. De beantwoording hiervan voert ons op het terrein der archeologie. Het hiervoor vereiste bodemonderzoek heeft nog niet plaats gehad. Vooralnog blijven de meningen verdeeld. ¹⁰⁾

Belangrijk blijft intussen het feit, dat het voor Coriovallum op de wegenkaarten aangegeven ontmoetingspunt van de genoemde hoofdwegen plaatselijk in de bodem teruggevonden wordt. Het beloop van het tracé Keulen—Tongeren binnen Heerlen hebben we besproken. De vraag is nu, waar zich het tracé Xanten—Tudderen—Aken in Heerlen bevindt. Een eerste aanduiding hiervoor is anno 1941 gevonden op het plein, gelegen tussen de Uilestraat en de Coriovallumstraat m.a.w. de onbebouwde ruimte westelijk naast het Raadhuisplein. In 1952 heeft de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek op meerdere punten de weg over zijn volle breedte, ± 11 m., kunnen blootleggen. Daarbij zijn losse vondsten gedaan, die duiden op een eerste aanleg onder Augustus. Het vernieuwde wegpakket, hieroverheen aangelegd onder keizer Claudius, is mede teruggevonden. Wij mogen in combinatie met reeds bekende gegevens aannemen, dat het langgezochte kruispunt moet gelegen zijn aan de westzijde van de gemeentelijke kantoren Uilestraat 6.

overzichtkaart romeins heerlen.

- ▬ opgegraven weggedeelten.
- ▬▬▬ vermoedelijk weggedeelten.
- ~ opgegraven bouwrester.
- ooo pottenbakkersovens.
- pannenbakkerijen.
- +++ grafvondsten.
- www spijgrachten.

gem. oudheidkundige dienst heerlen. 1961. N 2

voor het oudheidkundig bodemonderzoek nam het museumbezit eveneens toe. Kleinere waardevolle schenkingen kwamen binnen van de heer H. Lindeboom, geneesheer-directeur van het St. Jozefziekenhuis, van ir. A. J. Hermans, Valkenburgerweg en van de heer F. J. M. Klompé, eveneens van de Valkenburgerweg. Door eigen opsporingen, gedaan bij diverse museuminstanties, konden verloren gegane Heerlense voorwerpen in afgietsel of anderszins aan de documentatie worden toegevoegd.

Al met al bezit Heerlen hiermee de grootste en tegelijk meest gevarieerde romeinse vondsten uit eigen bodem in onze provincie. Er heeft zich rondom deze opsporingen en opgravingen een ruim honderdjarige geschiedenis gegeven, waarin hoogst verdienstvolle figuren naar voren treden zoals een Jos Habets, een W. Goossens, P. Peters, J. H. Holwerda en ten slotte onze dokter Beckers uit Beek, die de openlegging der romeinse thermen onder moeilijke omstandigheden op zijn naam stelde.

In dit verband merk ik op, dat in de uitgave „Honderd eeuwen Nederland”¹³⁾ onder de titel „Beoefening der oudheidkunde in Nederland” musea vermeld worden vanwege hun ancienniteit of belangrijkheid, waarbij men tevergeefs de naam van Heerlen's museum zoekt!

Het is een onbegonnen werk om met deze bouwstenen nu reeds een sluitend constructief geheel op te trekken op wetenschappelijk gefundeerde bewijsvoering. De meeste vondsten zijn in het verleden niet systematisch opgegraven, dus zonder hun begeleidende stratigrafische status. Het bewoningsniveau, waarin ze thuis horen, is zodoende evenmin bekend, hetgeen weer tot gevolg heeft, dat het chronologisch beeld niet zuiver meer te reconstrueren is. Het nuttig effect van de vergelijkende methode kan evenmin worden bewerkstelligd. Een nauwkeurige bestudering in onderling verband is nu een werkmethode, die nog het meeste rendement kan opleveren.¹⁴⁾

CORIOVALLUM, EEN VICUS, EEN CASTELLUM.

Intussen moeten we trachten een enigszins samenhangend beeld te schetsen van wat Heerlen aan dit ontmoetingspunt van hoofdwegen is geweest, zowel maatschappelijk als bestuurlijk. Hierbij moeten we bedenken, dat een periode van ruim vier eeuwen niet zo maar bekeken is. Enkele in het oog springende momenten zullen wat meer licht laten vallen op de vele duistere punten, die nog om opheldering vragen.

Vooreerst de *bewoners*: hoe was de samenstelling der bevolking van romeins Heerlen, toen de volksstammenbeweging zijn rustpunt bereikt had? We kunnen spreken van een *gemengde bevolking*, bestaande uit Kelten, romeinse kolonisten en Germanen. Dat blijkt uit de oudheidkundige bodemvondsten, voorts uit teksten van Tacitus en Plinius en uit de benaming „Coriovallum”.¹⁵⁾ Op de plaats, waar de *romeinse* nederzetting tot ontwikkeling is gekomen, was eertijds geen bewoning. De keltische Heerlenaren hadden zich te Heerlerheide genesteld.¹⁶⁾ P. Tummers is die mening nog eens komen versterken. Onder de Kelten bestond een eenheid in volkskarakter en beschaving. En omdat de Kelten zelf nooit

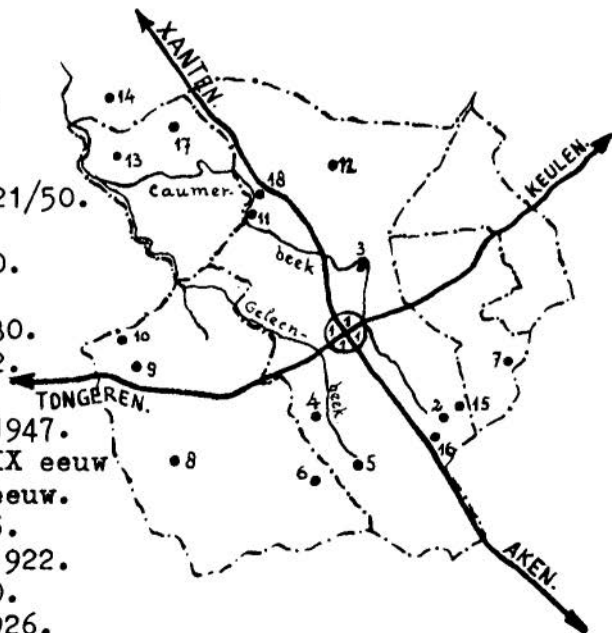
een politieke eenheid gekend hebben, konden zij zich zonder grote moeite schikken in het „imperiale idee”, dat Rome tot zijn veroveringen dreef.¹⁷⁾ Aanvankelijk hebben de mensen hun woningen nabij de nieuwe woonkern, 'n paar km. ten zuiden van Heerlerheide gelegen, uit houtwerk en leem gebouwd. Een parallel hiervan geeft H. von Petrikovits, wanneer hij de burgerlijke nederzetting nabij Neus beschrijft.¹⁸⁾

Tijdens het laatste kwart van de eerste eeuw kwam de kunradersteen-exploitatie tot grote bloei: practisch geheel Coriovallum en vele naburige villae hebben deze steensoort in hun bouwtechniek verwerkt.¹⁹⁾

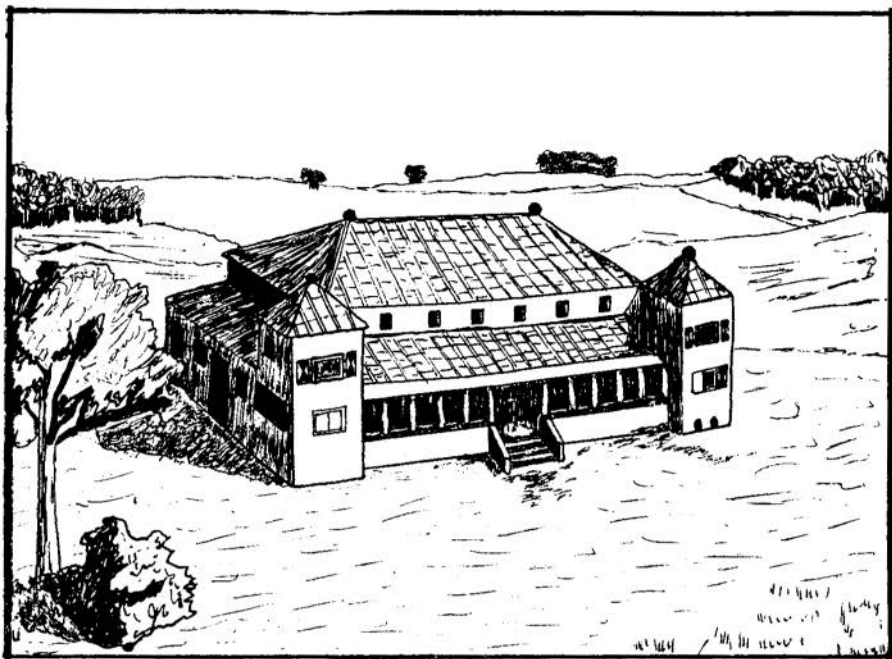
Overigens vertoont deze periode een merkwaardige opbloei, de meest duidelijke na die van Tiberius Claudius (41—54).²⁰⁾ Er ontwikkelde zich n.l. tegelijkertijd een intensieve plaatselijke aardewerknijverheid, waarvan tot nu toe 35 ovens zijn teruggevonden. Het blijkt, dat zij voor de export werkten.²¹⁾

**Wegenstelsel, beloop der 2 beken, de vicus Corio-
vallum en de romeinse villae, opgegraven in het
archeologisch ressort Heerlen.**

1. de vicus Corio-
vallum.
2. Caumer, 1921.
3. Meezenbroek, 1921/50.
4. Welten, 1931.
5. Benzenrade, 1930.
6. De Dael, 1930.
7. Overste hof, 1930.
8. Ubachsberg, 1922.
9. Haren, 1892.
10. Ten Hove, 1892/1947.
11. Heerlerheide, XIX eeuw
12. Heerenweg, XIX eeuw.
13. Hoensbroek, 1885.
14. Vaesrade, 1870/1922.
15. Caumerveld, 1880.
16. Bautscherweg, 1926.
17. Hoensbroek-Kouvenderstraat, 1952.
18. Rennemig, XIX eeuw.

Is de dateringspoging van prof. Christ juist, dan valt in deze opbloei eveneens de bouw der thermen. Ligt de datering rond het jaar 50, dan denk ik aan de stenen thermenbouw te Keulen (onder de St. Cäcilien); ²²⁾ voorts aan de inscriptiesteen TI. CLAV . . . , gevonden in onze thermen. Tekst en lettertype stemmen overeen met het Claudius-inschrift van Vindonissa; ook het thermenplan vertoont reeds rondbouwconstructie. Men dateert het zwitserse thermenplan in eerste aanleg kort na 46 n. Chr. ²³⁾ Het aanbrengen van een inscriptiesteen op openbare gebouwen was een romeins gebruik. ²⁴⁾ Dit zijn evenwel maar losse grepen, die hoogstens wegwijzers kunnen zijn op het moeilijke pad der tijdsbepaling. Ook is het einde der 1e eeuw n. Chr. het sein tot de bouw van talrijke landhoeven (villae), die romeins Heerlen kransvormig omgeven (zie bijgaand situatiekaartje). Deze liggen niet zo maar ergens; hun bouwplaats werd niet uitsluitend door de terreingesteldheid bepaald, maar veronderstelt de voltooiing van landmetingswerkzaamheden, mede i.v.m. belastingheffing. ²⁵⁾

Er zijn karrevrachten van dakpannenfragmenten te voorschijn gekomen, sommigen met stempels.

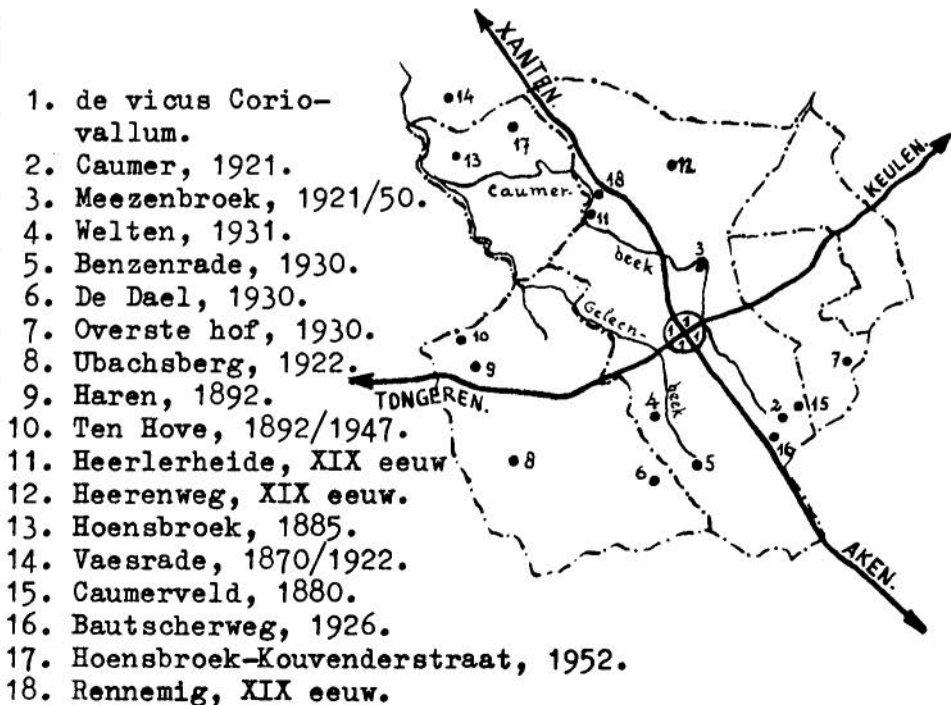
De bewoning moet vrij intensief geweest zijn, met perioden van verval. De bevolking behoorde overwegend tot de arbeidende klasse. Tamelijk laat zet de regelmatige import van terra sigillata in ($\pm$ 50 n. Chr.), waarbij ik de vroege fragmenten buiten beschouwing laat. De inventaris van de vier Heerlense grafvelden is overwegend van eenvoudige aard;

een politieke eenheid gekend hebben, konden zij zich zonder grote moeite schikken in het „imperiale idee”, dat Rome tot zijn veroveringen dreef.¹⁷⁾ Aanvankelijk hebben de mensen hun woningen nabij de nieuwe woonkern, 'n paar km. ten zuiden van Heerlerheide gelegen, uit houtwerk en leem gebouwd. Een parallel hiervan geeft H. von Petrikovits, wanneer hij de burgerlijke nederzetting nabij Neus beschrijft.¹⁸⁾

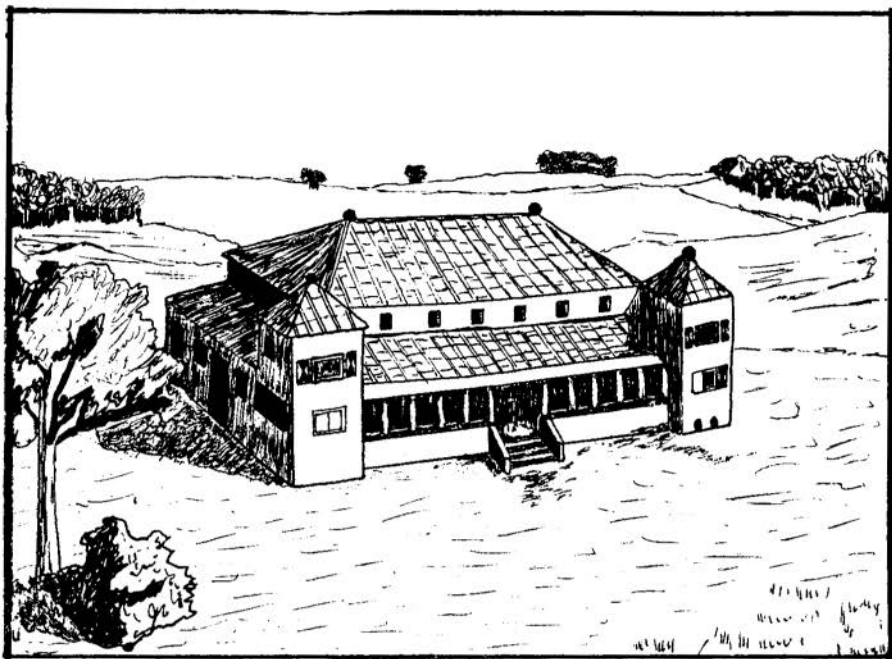
Tijdens het laatste kwart van de eerste eeuw kwam de kunradersteen-exploitatie tot grote bloei: praktisch geheel Coriovallum en vele naburige villae hebben deze steensoort in hun bouwtechniek verwerkt.¹⁹⁾

Overigens vertoont deze periode een merkwaardige opbloei, de meest duidelijke na die van Tiberius Claudius (41—54).²⁰⁾ Er ontwikkelde zich n.l. tegelijkertijd een intensieve plaatselijke aardewerknijverheid, waarvan tot nu toe 35 ovens zijn teruggevonden. Het blijkt, dat zij voor de export werkten.²¹⁾

**Wegenstelsel, beloop der 2 beken, de vicus Corio-
vallum en de romeinse villae, opgegraven in het
archeologisch ressort Heerlen.**

1. de vicus Corio-
vallum.
2. Caumer, 1921.
3. Meezenbroek, 1921/50.
4. Welten, 1931.
5. Benzenrade, 1930.
6. De Dael, 1930.
7. Overste hof, 1930.
8. Ubachsberg, 1922.
9. Haren, 1892.
10. Ten Hove, 1892/1947.
11. Heerlerheide, XIX eeuw
12. Heerenweg, XIX eeuw.
13. Hoensbroek, 1885.
14. Vaesrade, 1870/1922.
15. Caumerveld, 1880.
16. Bautscherweg, 1926.
17. Hoensbroek-Kouvenderstraat, 1952.
18. Rennemig, XIX eeuw.

Is de dateringspoging van prof. Christ juist, dan valt in deze opbloei eveneens de bouw der thermen. Ligt de datering rond het jaar 50, dan denk ik aan de stenen thermenbouw te Keulen (onder de St. Cäcilien); ²²⁾ voorts aan de inscriptiesteen TI. CLAV . . . , gevonden in onze thermen. Tekst en lettertype stemmen overeen met het Claudius-inschrift van Vindonissa; ook het thermenplan vertoont reeds rondbouwconstructie. Men dateert het zwitserse thermenplan in eerste aanleg kort na 46 n. Chr. ²³⁾ Het aanbrengen van een inscriptiesteen op openbare gebouwen was een romeins gebruik. ²⁴⁾ Dit zijn evenwel maar losse grepen, die hoogstens wegwijzers kunnen zijn op het moeilijke pad der tijdsbepaling. Ook is het einde der 1e eeuw n. Chr. het sein tot de bouw van talrijke landhoeven (villae), die romeins Heerlen kransvormig omgeven (zie bijgaand situatiekaartje). Deze liggen niet zo maar ergens; hun bouwplaats werd niet uitsluitend door de terreingesteldheid bepaald, maar veronderstelt de voltooiing van landmetingswerkzaamheden, mede i.v.m. belastingheffing. ²⁵⁾

Er zijn karrevrachten van dakpannenfragmenten te voorschijn gekomen, sommigen met stempels.

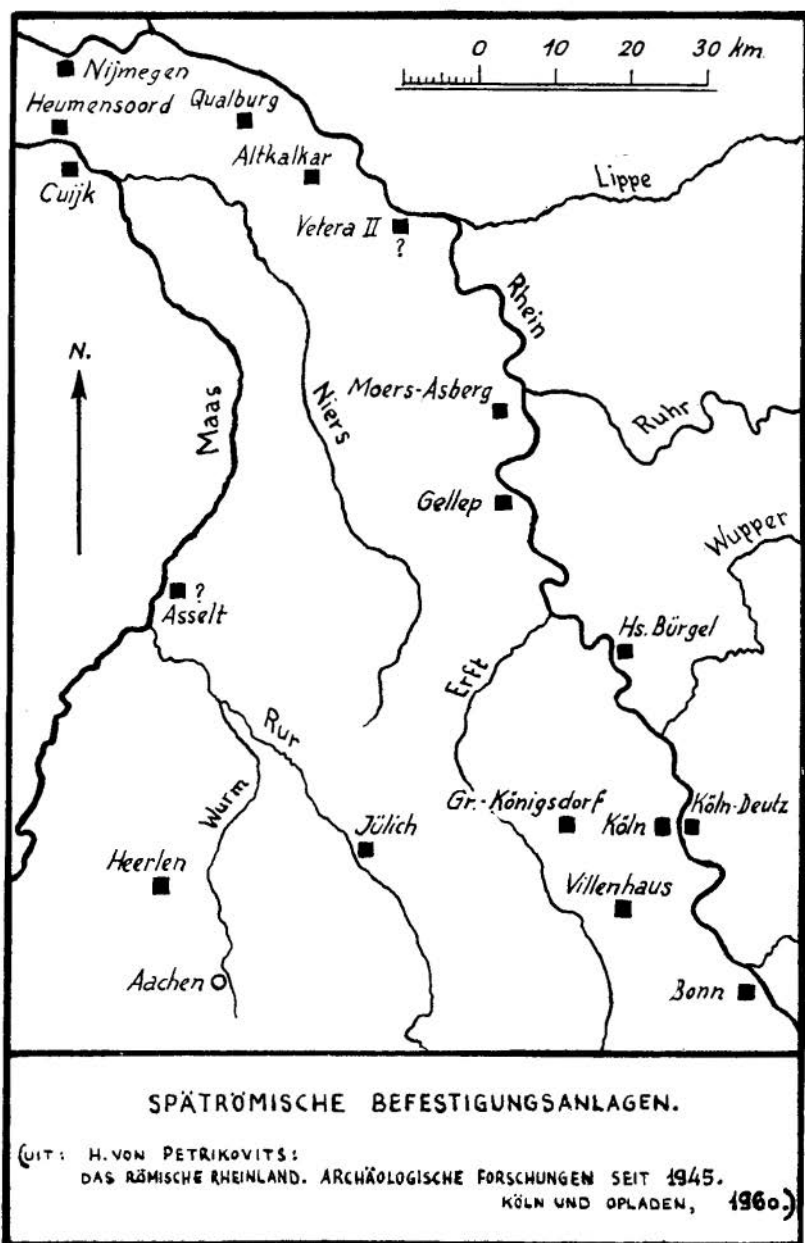
De bewoning moet vrij intensief geweest zijn, met perioden van verval. De bevolking behoorde overwegend tot de arbeidende klasse. Tamelijk laat zet de regelmatige import van terra sigillata in ($\pm$ 50 n. Chr.), waarbij ik de vroege fragmenten buiten beschouwing laat. De inventaris van de vier Heerlense grafvelden is overwegend van eenvoudige aard;

Coriovallum behoorde nu tot de *civitas* der Cugerni met als hoofddorp (*caput*) de vicus *Xanten*; tussen 98—107 n. Chr. kreeg Xanten romeins burgerrecht van keizer Trajanus en werd zodoende tot de hoge rang van *Colonia* verheven. Het gebied van de *civitas* Xanten strekte zich in noord-zuid-richting uit, die bepaald werd door het beloop van de Maas en de heerbaan Xanten—Tudderen—Heerlen—Aken (de Maasdal-linie). Heerlen behoorde tot de *gouw van Heel* (= *Catualium*). Hardenberg interpreteert enige vondsten tot staving van deze administratieve indeling. Aken zou in dit langerekte gebied het meest zuidelijk gelegen dorp zijn geweest. De zuidelijke grens werd grotendeels gevormd door de Geul.³²⁾ Deze zienswijze is bijzonder interessant. In de vroege middeleeuwen behoorde het gebied ten *zuiden* van de Geul inderdaad tot het Luikse en het oude Limburgse hertogdom. Ook de zuidelijke grens van het „*concilium aureum*” van Susteren valt met het beloop van de Geul samen.³³⁾ Bij H. von Petrikovits is de zuidelijke lezing van de *civitas Trajanensis* nog een vraagteken.³⁴⁾

De vicus *Coriovallum* bezat ingevolge zijn rechtsstatus geen politieke rechten en slechts *gedeeltelijke* administratieve autonomie m.a.w. de „toeleiding” resideerde in de *Colonia Ulpia Traiana*. Toch waren er in een gemeenschap van mensen allerlei zaken van openbaar karakter te regelen. Hoe moest dat nu? De rechtsstatus van de peregrine (= vreemde) burgers was geregeld in hun eigen nationale wetten en in het volkerenrecht, voor zover niet sommige zeldzame *romeinse* wetten ook voor hun van toepassing waren.³⁵⁾ In het begin van deze uiteenzetting hebben we er reeds op gewezen, dat de Kelten een vrij hoge vorm van sociale ontwikkeling bij de komst der romeinen hadden bereikt.

Met deze algemene gegevens is het niet mogelijk u een uitgestippeld plaatselijk bestuursapparaat te beschrijven. Wie belastten zich met de plaatselijke cultuszaken, met de gemeente-administratie, met de inning van belastinggelden, die in Trier moesten worden afgedragen, met de exploitatie van de domeinen (b.v. Kunradersteen), met de uitvoering van openbare werken, met het toezicht op en het onderhoud der wegen? In dit verband vermeld ik de afkondiging van de *lex Julia*, die in het bijzonder de arbeidende klasse bevoordeelde m.a.w. een soort wetgeving op de vakorganisaties, óók van kracht in de Provincies. Uit deze privaatrechtelijk geconstrueerde beroepsgroeperingen ontstonden plaatselijke (gemeentelijke) organen, die zich belastten met de taak van sommige openbare diensten. Ook J. Hatt bevestigt in dit verband een soortgelijke vorm van corporatisme reeds bij de Kelten.³⁶⁾

Wanneer we in deze richting de plaatselijke verzorging der vicusbelangen zoeken, denk ik aan onze arbeidersgroeperingen zoals de pottenbakkers, de steenbakkers en de pannembakkers. Het schijnt dat in Gallië dergelijke vakorganisaties in vici zich met zulke taken hebben belast. Of de toepassing van deze maatregel ook voor Heerlen opgaat, kan bij de huidige kennis van onze vicus niet worden bevestigd.

Overigens ontstond t.g.v. de afkondiging van de constitutio Antoniana, anno 212, een meer democratisch rechtsstelsel voor alle vrije burgers in het romeins imperium. ³⁷⁾

Toen Coriovallum tegen het einde van de 3e eeuw zijn versterking kreeg, kreeg het een castellum-karakter. Over de ligging van het castellum-*terrein* zijn verschillende meningen naar voren gebracht. Uit eigen ervaring is mij bekend, dat tijdens een bezoek van J. H. Holwerda aan de thermen, einde juli 1941, deze zeer positief als zijn mening te kennen gaf, dat het castellum in de richting van de Nobelstraat zou moeten gezocht worden. En hij lichtte zijn mening toe met te zeggen, dat zulk een groot gebouw (i.c. de thermen) onmogelijk *binnen* het Heerlens castellum kan hebben gelegen, dat hij zich van beperkte omvang dacht.

De *functie* van dit castellum bestond in de bescherming van de aanvoer van oorlogsmaterieel e.d. ter bevoorrading van de troepen aan de Rijnlinie. ³⁸⁾

OVERZICHTSKAART VAN ROMEINS HEERLEN.

De gegevens voor de samenstelling van de overzichtskaart, geplaatst tussen de blz. 14 en 15, zijn ontleend aan *A. E. van Giffen*: Thermen en castella te Coriovallum-Heerlen (Brussel 1948), aan *J. E. Bogaers* in zijn onder voetnota 27 genoemde studie in Honderd eeuwen Nederland en aan de documentatie, aanwezig op de gemeentelijke oudheidkundige dienst van Heerlen.

DE ONDERGANG VAN ROMEINS HEERLEN.

Het grote probleem is hier niet zozeer, dat onze romeinse nederzetting verdween, hetgeen nog aannemelijk kan worden gemaakt, maar dat de continuïteit van bewoning nauwelijks te bewijzen is. Van een christelijke traditie is geen spoor te vinden. Bestaat hier een parallel met Xanten, waarbij men ook een volledige breuk tussen de vroeg-middeleeuwse en de laat-romeinse nederzetting moet aanemen? ³⁹⁾

Men kan in dit verband op drie gezichtspunten wijzen:

1. een loutere topografische continuïteit van bewoning;
2. de omvang van de *frankische* mark Heerlen, die de vraag oproept van de fiscale uitgestrektheid met betrekking tot de voormalige vicus Coriovallum;
3. het taalkundig bewijs, dat op de bewoningscontinuïteit zou wijzen. Ten slotte moeten ook hier oudheidkundige bodemonderzoekingen uitsluitsel geven, althans ten aanzien van het gestelde bij punt 1.

L. v. HOMMERICH.

OVER KASTELEN

in het Historisch Heerlener Land

Staan in de Mijnstreek nog kastelen? zult u bij het lezen van deze titel vragen .En waar bevinden zich die dan?

Het lijkt inderdaad irreeël in deze tijd, nu onze streek volop geïndustrialiseerd is, een samenvatting te geven van een sociale toestand en van een bewoningsbeeld, die niet meer herkenbaar zijn in de huidige situatie. Wie per spoor Heerlen binnenkomt, kijkt reeds vóór het verlaten van de trein tegen de pyramidale steenberg der Oranje Nassau I op, hetgeen in nog sterkere mate geldt voor degenen, die langs de grote verkeersweg via Valkenburg vanaf de hoogte van Klimmen dan wel van de kant van Sittard Heerlen naderen. Zelfs het avondbeeld staat letterlijk in het licht van de talloze elektrische lampjes, die de ligging en uitgestrektheid aangeven der bovengrondse industriecomplexen. Steekt de „lange Jan” met zijn tweelingzus niet boven alle andere uit in de Mijnstreek, ook 's avonds met zijn oranje-kleur-verlichte handen, als symbool van de nieuwe bestaansvorm, die op de oude veroverd is?

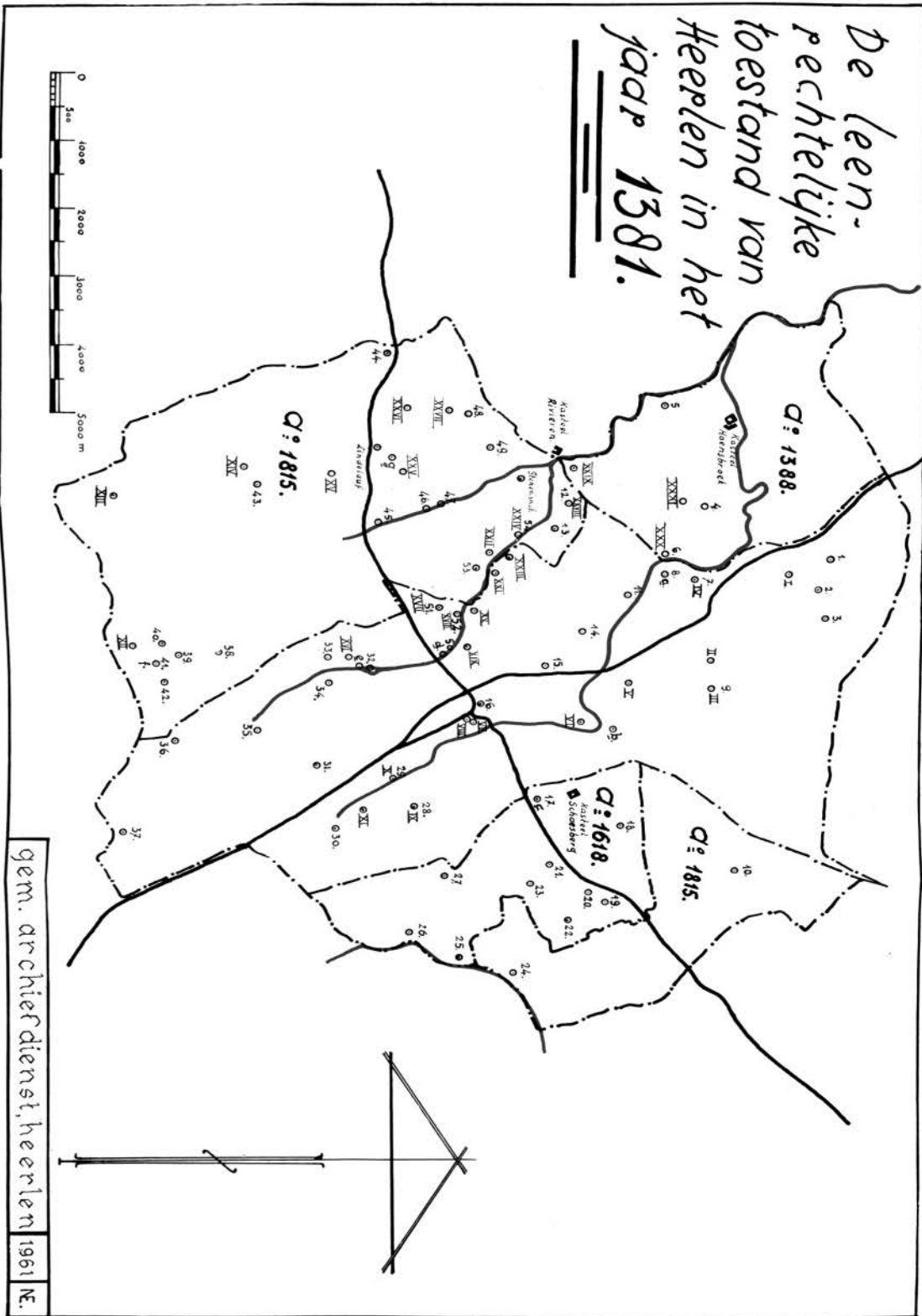
Kort vóór de oorlog 1940—1945 gaf de Heerlense Vereniging voor Vreemdelingenverkeer een folder uit, verlicht met foto's van de bekende Heerlense kunstfotograaf Huub Leufkens, waarop in het midden de oude St. Pancratius, thans de hoofdkerk van het Dekenaat, staat afgebeeld. Zij wordt omlijst door tien kastelen, een voorstellingswijze, die beelden van eertijds in dit toen nog vestingkerkje gehouden ridderbijeenkomsten uit de streek oproepen. Tussen ieder kasteel en de kerk staat de k.m.-afstand vermeld. We noemen ze. Het zijn de kastelen:

1. Hoensbroek, 5,5 k.m.	6. Schaesberg, 1,7 k.m.
2. Cortenbach, 3,2 k.m.	7. Amstenrade, 7,0 k.m.
3. Puth, 3,9 k.m.	8. Strijthagen (Schaesberg) 3,8 k.m.
4. Rivieren, 4,1 k.m.	9. Imstenrade, 3,9 k.m.
5. Ter Worm, 2,2 k.m.	10. Haren (Voerendaal), 4,7 k.m.

Bij nader speuren kunnen er aan dit rijtje nog overblijfselen van soortgelijke gebouwen of gemoderniseerde oude huizingen worden toegevoegd: zij behoren alleszins tot onze categorie „kastelen”, n.l.:

11. het huis de Doom onder Welten
12. Strijthagen tot Welten
13. de donjon-ruïne Eyckholt, onder het landgoed Ter Worm
14. Passart Nieuwenhagen
15. Ter Weijer, Heerlerheide
16. Ten Hove, te Voerendaal
17. Hoenshuis, te Voerendaal.

Negen kastelen zijn geheel verdwenen, n.l. Benzenrade, de Struyver, Rodenbroek, het huis Meezenbroek, het Kunderhuis, de Peerboom, Dammerscheidt, Douvenrade en Ter Linden, met dien verstande evenwel, dat van hun voorburchten, waarin het agrarisch bedrijf was onder-

VALKENBURGSE LENEN

(kastelen en hoeven)

1. Huis en hoeve Passart-Nieuwenhagen.
2. Ter Eijck.
3. Carisborg (= Chorushoff, Heydenhofke).
4. Lotbroek (= Ter Molen), tot 1388, daarna Hoensbroeks leen.
5. Huis en hof Terlinden, tot 1388, daarna Hoensbroeks leen.
6. Wijngaardshof (= de kleine hoeve in den Koninxbembt) — gedeeltelijk.
7. Rennemig (= Renneberg) — gedeeltelijk.
8. Beersdal (= Berssen) — gedeeltelijk.
9. Roebroek (= Rodenbroeck) — gedeeltelijk.
10. Vaechshoff (= Voogdshoff).
11. De Vranck.
12. De Struyver (= Groot Gitsbach, Alden Lenartshoff, Schwartzenberggoed) — gedeeltelijk.
13. Conenberg (= Eysken Coenenleen, Nuesbergh, Eyskesberg, Euskesberg).
14. Scherenbroek (gelegen tussen de Vranck en Husken).
15. Husken (= Bersselshofke, Jonghen leen, het Hueske).
16. Het leen op het Kerkhof.
17. In 't Leen (= Leenhof) — gedeeltelijk.
18. De Kaekert — gedeeltelijk.
19. Hoefnagelsleen (op den Lichtenberg).
20. Bisschopsleen (= Crijn Bisschopsleen).
21. Der Scheydt (= Janusscheydt, Dortantsleen, soms Prickenleen).
22. Prickenscheyt = Prickenhoff, Prickenleen).
23. Leufkensleen (= Dautzenbergleen).
24. De Rouwenhof (= Alstorperleen, Neder Strijthagen, Sijbenleen).
25. Huis en hoeve Strijthagen tot Schaesberg.
26. Overste hof (= Overstrijthagen).
27. In gen Scheydt.
28. De Schiffeler — gedeeltelijk.
29. Kaldenborn (= Klein Caumer, Onderste hof, Woestenhof) — gedeeltelijk.
30. Horicherhoff (= den Overste hof).
31. Cornipsleen (= Edelmanshofke).
32. Jonker Strijthagenshof tot Welten (= Op gen Hoes).

33. Huis en hoeve De Doom (= der Altstehof).
34. De Rousch (= Wildenbrouck).
35. Huis en hoeve Bensenraede.
36. Huis en hoeve Imstenraede.
37. Huis en hoeve Soureth.
38. De Dael (= In gen Dael, Jonker Greinshoff).
39. Walkenhausen op de Straet, Ubachsborg.
40. Ter Kameren.
41. Hofalize — gedeeltelijk.
42. Keverberg.
43. Winthagen (= Heiliger Heusleen).
44. Ter Veurt, Voerendaal.
45. Hoeve te Cunrade.
46. De Peerboom.
47. Huis en hoeve Cortenbach.
48. Ten Hove = Ter Heuven).
49. Huis en hoeve Puth.
50. Geleenhof (= hoeve Geleen) gedeeltelijk.
51. Huis en hoeve Douvenrade — gedeeltelijk.
52. Ten Liechten (= leen Lintemaer) — gedeeltelijk.
53. Jan Scheynleen (behoorde reeds in de 16e eeuw aan Ter Worm).
54. Prickenis (= Klein Gitsbach) — gedeeltelijk.

Overige Valkenburgse lenen:

- Bertrams leen van Bensenraedt (gelegen tussen Kunrade en Geleenhof).
 Claes Clinghenleen.
 De goederen waer Severin Coenen uitgestorven is.
 De tienden van drie hoeven gelegen in de Coninxbendt.
 Een leengoed te Cunrade.
 Een leenkaart te Cunrade.
 Hoeve Laer (alsullich guet as jouvrouw Lize van Lore in den kirspele van Herle liggende hadde).
 Hoeve te Mortesmare.
 Enghweyleen (= Engweide).

KEULSE LENEN

(kastelen en hoeven)

- I. Huis en hof Ter Weijer.
- II. Het leen upter Gracht (= spleet van Roebroek).
- III. Roebroek — gedeeltelijk.
- IV. Rennemig (= Renneberg) — gedeeltelijk.

- V. Musschenbroek.
 VI. Huis en hof Meezenbroek (= Meijzenbrouck).
 VII. Huis de Kroon (= In die Croon, Thijs Cloot).
 VIII. Manhues zoe Herlle (= Man-kamer).
 IX. De Schiffeler — gedeeltelijk.
 X. Kaldenborn (= Klein Caumerleen, Woestenhof) — gedeeltelijk.
 XI. Corisberg (= spleet van Kaldenborn of Woestenhof).
 XII. Hofalise op de Straet.
 XIII. Mingersborg (= Myngersborne).
 XIV. Leen te Winthagen.
 XV. Overst Voerendaal.
 XVI. De Lirp (= Lyrpe zoe Welthen).
 XVII. Huis en hoeve Douvenrade — gedeeltelijk.
 XVIII. Ten Liechten (= leen Lintemaer) — gedeeltelijk.
 XIX. Huis en hof Eyckholt.
 XX. Ten Driesch.
 XXI. Huis en hof Ter Worm.
 XXII. Jacob Creuwenleen (spleet van Ter Worm).
 XXIII. Geijtzbach (= Gitsbach).
 XXIV. Prickenis (= Klein Gitsbach) — gedeeltelijk.
 XXV. Ten Eelen (= Ten Neelen).
 XXVI. Huis en hof Haeren — gedeeltelijk.
 XXVII. Huis en hof Hoenshuis.
 XXVIII. De Struyver (= Groot Gitsbach, Alden Lenartshoof, Schwartzengerleen) — gedeeltelijk.
 XXIX. Ten Esschen (= Ten Nesschen, leen van Merten van den Neysschen).
 XXX. Wijngaardshof — gedeeltelijk.
 XXXI. Leen de Droge Driesch (spleet van Lotbroek).

Overige Keulse leengoederen:

Aelmansleen in den Coninxbendt.
 Leengoed op den Bergh in den Coninxbendt.
 Den hoff int Coninxbendt.
 Het leen upt Lotbroich (stokleen).
 Pyndelbroicke in dat Konynckbendt (= Pindelbroek).
 Steynartzleen opden Eyskens Bergh (Koningsbeemd).

SCHINNENER LENEN

(kastelen en hoeven)

- a. Beersdal (= Bersdal) — gedeeltelijk.
 b. Hoeve tot Herckenpoel (= Erckenspoel).
 c. In 't Leen (= Leenhof) — gedeeltelijk.
 d. Geleenhof (= hoeve Geleen) — gedeeltelijk.
 e. Zur Strassen te Welten (= ter Straaten).
 f. Hofalize (= Ter Huysen, Hoffelshof op de Berghe) — gedeeltelijk.
 g. Huis en hoeve Dammerschijdt.

Overige Schinnener Lenen:

Leengoed in het Achterveld.
 De hoeve zu Bergh.
 Het leen gelegen aan de hoeve Geleen.
 Het goed genaamd Ten Huysen, Ubachsberg.
 Leengoed te Welten, 20 bunder (= bouwhoeve Welten).
 Leengoed te Welten, 36 bunder.
 Werendergoed te Cunrade.

OVERIGE LENEN

A. *Hoensbroecker lenen, na 1388:*

- Klein Gitsbach te Hoensbroek (oorspr. V'burgs).
 De Keucken.
 (5) Huis en hof Ter Linden (oorspr. V'burgs).
 (4) Hoeve Lotbroek.
 Hoeve Twembruggen (= Zwembruggen).
 Hoeve Ter Veurdt onder Hoensbroek.
 (XXX) Wijngaardshof Hoensbroek.

B. *Brabantse lenen:*

De heerlijkheid Hoensbroek met kasteel.
 De heerlijkheid Schaesberg met kasteel.

C. *Diversen:*

- (XXVI) Huis en hoeve Haeren, gedeeltelijk Keuls, gedeeltelijk leen van Wijnandsrade.
 (18) Hoeve de Kaekert, gedeeltelijk Valkenburgs, gedeeltelijk leen v. Montjoie.
 Roullemanshoffken, gelegen nabij het Huijsken te Welten.

gebracht, de meesten, alhoewel verbouwd, nog steeds in het produktieproces zijn ingeschakeld. Alleen de hoeve, behorend bij het riddergoed Dammerscheidt, 80 HA. groot, is met de verkoop van het kasteel, in het begin der vorige eeuw, afgebroken. „Het Cunderhuys” is verbouwd tot een buurt woning. (P. Peters in Mijnennummer 1939—'40. 29-30.)

Wij staan dus met deze opsomming voor het feit, dat er nog steeds méér voormalige riddermatige huizingen of overblijfselen daarvan aanwezig zijn dan er mijnen onze bodem exploiteren. En dat op een gebied, hetwelk kleiner was dan de in concessie gegeven mijnevelden. Want zij lagen alle binnen het oude Heerlener land d.w.z. binnen de huidige gemeentegrenzen van Heerlen, Voerendaal, Hoensbroek, Schaesberg en Nieuwenhagen. De vraag dringt zich nu van zelf aan ons op: waarom zoveel, op het platteland gelegen, omgrachte, uit kunrader- en baksteen opgetrokken, gebouwen, in een tijd, toen zulk een aanleg en bakstenen materiaal vrij kostbaar was?

WAAROM KASTELENBOUW?

De oorzaken die tot deze burchtenbouw-nijverheid aanleiding hebben gegeven, liggen niet in de lijn van de romantiek of de bekoorlijkheid van de bouwplaats. In de geschiedenis zijn geen geslachten aan te wijzen, die met rustige zorgeloosheid hun talenten tot ontwikkeling hebben gebracht. Onze burchten en versterkte huizen zijn ontstaan als een eigentijdse huisvestingsvorm voor families, die zich tot de bezittende klasse hadden opgewerkt. Dat men het versterkte huis tot bewoningsvorm koos, hield verband:

- 1° met de heersende openbare onveiligheid, die het leven van het individu en het bezit van de eigendom voortdurend in gevaar bracht;
- 2° met de bestaande economie, die bijna uitsluitend door het agrarische productie-systeem gekenmerkt werd, de hoofdvorm van bestaan niet alleen, maar ook basis van kapitaalsbezit en maatschappelijk de aangewezen weg om tot de plattelands-bewonende en -bezittende klasse te kunnen behoren.

Toetsen we deze twee gezichtspunten aan de feiten. Vooreerst de algemeen heersende onveiligheid.

Dat de openbare onveiligheid dergelijke abnormale vormen heeft kunnen aannemen, zodat men genoodzaakt was een verschanste woning als het gebruikelijke type van onderdak te accepteren, was te wijten aan de instorting van het centrale gezag na de Carolingers, de invallen der Noormannen en vooral ook het privé-recht om familieveten te mogen uivechten. Als men de *Histoire du Limbourg* van S. P. Ernst doorleest, kan men zich ervan overtuigen, dat het wapengekletter op kleine en grote schaal niet van de lucht was. Typerend is ook in dit verband het feit, dat onze limburgse streekadel het gebracht heeft tot een duurzame partijvorming rond twee toonaangevende families: die van de Scavendries en die van Mulrepas en dat deze partijen zich op leven en dood hebben bevochten en . . . uitgevochten in de slag van Woeringen, 1288!

Alhoewel het recht om burchten te bouwen oorspronkelijk een uitsluitend koninklijk attribuut was, ontwikkelde zich de openbare onveiligheid in die mate, dat door de gezagsdragers deze vorm van lijfsbehoud geleidelijk aan moest worden toegestaan. Terwijl de stedeling zich een sterke burcht met poorten en wallen en uitkijktorens en schietgaten bouwde in zijn ommuurde stadsruimte, verschanste zich de grootgrondbezittende klasse zoals de hertogen, graven en jonkers in hun links en rechts over het platteland liggende versterkingen. De bouwkunst kreeg derhalve een overwegend *militair* karakter.

Intussen heeft *de opkomst van het handelsverkeer* tussen Vlaanderen en het Rijnland de openbare onveiligheid bevorderd en aan de sociale positie van onze kasteelheren nieuwe inhoud gegeven. E. Sabbe heeft erop gewezen, dat deze transitohandel reeds rond de helft van de 11e eeuw sterk in opkomst was. ⁴⁰⁾

Wij, die ons verzekerd weten van een goed functionerend verkeers- en verplaatsingssysteem, hebben geen zuiver beeld van een sociale toestand, waarbij het verblijf op en langs de openbare wegen, zonder voldoende geleide, tot een min of meer riskante onderneming moest gerekend worden. Had men daarbij handelswaar te vervoeren, dan was het nemen van beveiligingsmaatregelen een eis van zelfbehoud. Zulk een toestand doet mij denken aan het gevaar van eventuele luchtaanvallen, waarmee menigeen tijdens de laatste oorlog verrast is geworden. Een gelijkaardig onverhoeds karakter droeg tijdens onze kastelen-periode de openbare veiligheid. Heerlen lag in de zône van het lange-afstands-handelsverkeer. Van de vlaamse streken naar Keulen en Frankfurt en in omgekeerde richting was het een komen en gaan van reizend handelsvolk. Welke waar vervoerde men dan? Voor transport kwamen in aanmerking: specerijen, pelsen, zijde, wollen-, zijden- of goud-doeken, landbouwwruchten, hout, kolen, hooi en stroo; wijn, boekweit, wol, haringen, bokkingen en andere soorten vis; vervolgens vlas, linnen, zout, boter, vijgen, rozijnen, amandelen, tin, lood, krijt en mechels laken. Brunssums aardewerk was ook zeer in omloop.

Een douane-tarief regelde de heerlijke rechten, die van deze goederen geheven mochten worden. De tarieven werden berekend naar het transportmiddel en naar de kwaliteit der handelswaar. De eerste levensbehoefte zoals de korenvruchten, hout, kolen, hooi, stroo en aardewerk waren belastingvrij. ⁴¹⁾

Geen wonder, dat de uitoefening van de contrôle op deze vitale handelsroute een begeerd en derhalve omstreden hoogheidsrecht was geworden. Limburg, Brabant, Keulen en Jülich hebben de keizer het leven lastig gemaakt om „het recht van geleide” in handen te krijgen.

Deze transitohandel kreeg nu een politiek karakter en groeide uit tot een vinnige strijd om het bezit van de lange afstandsweg tussen Maas en Rijn. Onze ridderschap groepeerde zich in de brabantse, jülichse en keulse partij, waaraan vooral door de juist t.g.v. de handel verarmde landadel graag werd deelgenomen. Men kan zich voorstellen, hoe nu de

zaken op de spits gedreven werden. Hoogtepunten hiervan zijn de limburgse successieoorlog van 1288, het langdurig brabant-valkenburgse gewapend conflict 1318—1334; de slag van Bäsweiler 1371. Bij het geschil van 1318 werd de versterking (= fort) van Heerlen door de brabantse troepen ingenomen. ⁴²⁾

Gewapende conflicten hebben deze belangen-situatie echter niet afdoende opgelost. Men heeft ook op meer vredelievende manieren geprobeerd het kwaad te keren, want niet minder dan berovingen, moorden, branden en gevangennemingen waren de voorkomende delicten.

De belanghebbende partijen sloten een bondgenootschap, een preventief orgaan met eigen rechtspraak en een afgebakend zeer uitgestrekt gebied. Het oprichtingscharter is gedateerd van 3 mei 1351 en had een looptijd van 10 jaar. De 2e periode begon in het jaar 1364 met een meer uitgewerkt statuut. Men nam opsporings-ambtenaren in dienst om onguere elementen te achtervolgen, gevangen te nemen en in verhoor voor te leiden. Tot zijn jurisdictie behoorden behalve de reeds genoemde delicten de muntvervalsing en het toezicht op de tolkantoren.

Aan het karakter der verplichtingen kan de mate van het te keren kwaad worden afgemeten. De hertog van Brabant verplichtte zich t.b.v. de belegering van roofridderkastelen 400 goed uitgeruste ridders en voetvolk te leveren en voor dagelijks voorkomende schermutselingen 400 gewapende manschappen te stellen.

Daarbij kwam nog de grootscheepse militaire hulp van de aartsbisschop van Keulen, van de steden Keulen en Aken en van diverse ridders, die in deze streek woonden.

Vermelden we de tuchtigingen, die de heren van Hoenshuis, van Eys en van Oirsbeek in dit verband ondervonden hebben. In 1364 trokken de verbondenen op tegen het roofnest Hoenshuis, veroverden het en haalden de muren neer. Het landvredegerecht wees vonnis en verbandde ridder Jan voor de duur van één jaar uit Heerlen.

Het slot Eys werd omsingeld in 1369. Dirk van Eys moest 14 november kapituleren en verloor zijn kasteel. De uitspraak van het gerecht luidde, dat de schuldige zich van het nemen van wraak t.o.v. zijn rechters zou onthouden.

Toen ridder Engelbert van Oirsbeek van deze tuchtmaatregel lucht gekregen had, bedacht hij zich niet lang; hij ging naar de rechters, bekende schuld en verzocht minnelijke schikking. De uitspraak luidde dienovereenkomstig. ⁴³⁾ In 1376 werd Schaesberg neergehaald. ⁴⁴⁾

Een ander nadelig gevolg van deze openbare onveiligheid was de *ouproductiviteit der landerijen*, zodat bezitters ze van de hand gingen doen.

In 1374 verzochten de abdis en de religieuzen van Val-Benoît aan het generaal kapittel te Cîteaux toestemming tot verkoop over te mogen gaan van haar grond- en huizenbezit in de buurt van Simpelveld wegens de aanhoudende twisten en gevechten in deze streek, zodat dit bezit haar niet alleen nutteloos was, maar zelfs een schadepost betekende. ⁴⁵⁾

Vanwege de openbare onveiligheid bezaten onze dorpsbewoners het zo

genoemde refugierecht, zodat zij achter de grachten en walmuren van het Heerlense fort lijfsbehoud konden vinden. ⁴⁶⁾

Naast deze algemene onveiligheid was het een *eis* van die tijd, dat men op het platteland *moest* leven, want in de bewerking van onze landbouwgronden lag een bron van bestaan voor vele pachtersfamilies en voor de bezitters-ridders. We leven dan in de tijd van de relatief gesloten economie. Ieder bedrijf produceerde niet méér dan tot het levensonderhoud van de ridderfamilie en de zijnen nodig bleek. Deze economische basis kreeg zijn juridische constructie in het u allen bekende „leenstelsel”: de kasteelheer-leenheer, de pachter-leenman. De ridderstand nam van zijn kant de verplichting op zich om in tijden van gevaar het leven der pachtersfamilies te beschermen.

WELKE SOORTEN VAN KASTELEN

treffen we nu in ons landschap aan? We kunnen ze onderscheiden naar hun bouwplan en naar hun ligging in het landschap.

1e type: de eenvoudige nooddoren, een fort van bescheiden omvang, maar stevig van constructie.

Onze gerenommeerde kastelenkenner Carl Schuchhardt definieerde in 1931 „der Wohnturm” als „ein uraltes Stück der Mittelmeerkultur, der Vater des ganzen Burgenwesens der Welt”.

2e type: de kastelen met sterke toren en ruimere woongelegenheid: 2 vleugels in L-vorm: Schaesberg, Meezenbroek, de Doom, Eikholt, Ter Weyer;

3e type: de kastelen met sterke toren rond een vierkante binnenhof: 4 vleugels dus: Hoensbroek, Rivieren, Hoenshuis;

4e type: de kastelen zonder sterke toren: de renaissance-gebouwen en de meer moderne landhuistypen: Imstenrade, Amstenrade, Puth, Strijthagen te Schaesberg, Strijthagen tot Welten, Cortenbach, Haeren, Ter Worm.

We onderscheiden voor onze streek uit oogpunt van hun natuurlijke ligging:

- a) de water-burchten;
- b) de hoogte-burchten.

Het overheersende type in ons landschap is de water-burcht. U vindt ze langs de Geleen-, Caumer-, Jeker-, Geulle-, Sinzelbeek en Gulp en bij de Maas. Water is uit de aard der zaak, bij de stand der primitieve aanvalstechniek, een goedkoop en dus gewild middel van veiligheid. Men ging dus bij het water wonen.

Nadere omschrijving van onze kastelen: zij waren *de versterkte woonplaats van de grondheer*, bekleed met privaatrechtelijke en/of publiekrechtelijke macht. Door zijn rentmeester liet hij zijn goederen beheren, die hieruit na verloop van tijd een *archieff* vormde.

Naast deze privaatrechtelijke functie van de grondheer, kwam het ook voor, dat hij rechter werd in de volle zin van het woord d.w.z. hij bezat — buiten en behalve de zo genoemde gracieuze rechtspraak — óók

de contentieuze jurisdictie, die zijn voltooiing kreeg in het halsrecht. Hoensbroek is hiervan een goed voorbeeld.

Deze belangrijke bevoegdheden daargelaten: een publiekrechtelijk attribuut, dat hem ten deel kon vallen, was zijn mandaat voor de Staten-zittingen m.a.w. als lid van de klasse der ridderschap kreeg hij rechtstreeks een politieke invloed, die reikte tot in de hoogste bestuurscolleges van de hertog-landsheer. De ridderschap verscheen te Brussel bij de grondwettelijke act der „Inhuldiging” of „Joyeuse Entrée” van een nieuwe hertog; zij vertegenwoordigde mede het land bij het toestaan van een bede, het deelnemen aan oorlogen, het verdedigen der oude costuymen. In onze ridderschap zie ik een macht, die tegen het opdringend *centraal* bestuursapparaat ter bevestiging van absolutistische pretenties vanwege de landsheer pal stond ter beveiliging van eigen belangen en indirect tevens van de oude rechten onzer landbouwende bevolking.

Mogen wij in de bewoners onzer riddermatige huizen de voorstanders begroeten ener conservatieve politiek ten gevolge waarvan het *democratisch* bestuursbeleid in de Nederlanden behouden bleef; t.a.v. onze streek-adel kunnen we er ook nog de voorvechters in begroeten van het behoud der katholieke geloofsbeleving. Met name hebben zich op dit punt de graven van Schaesberg bijzonder onderscheiden.

De bouw-nijverheid van onze kastelen ligt in de laatste helft der 12e en het begin der 13e eeuw. Het is de tijd van de hoogconjunctuur der agrarische economie; het ridderwezen komt dan volop tot bloei. ⁴⁷⁾

Onze kastelen hebben eeuwenlang het bewoningsaspect van het Heerlener land beheerst, in zover het agrarisch bestaan *verspreide* bewoning met zich mee bracht. Het hierbij behorend situatiekaartje geeft u hiervan een beeld.

Hoe het leven was op een middeleeuwse burch in onze streek heeft J. Habets beschreven aan de hand van documenten uit het huishoudelijk budget van kasteel Borgharen. ⁴⁸⁾

LANDSFORTEN.

Behalve onze *kastelen*, in strikte zin van het woord genomen, onderscheiden we nog kastelen, forten of versterkingen, in ruimere betekenis; ik zou ze **landsforten** willen noemen.

Met het eigenlijke kasteel hebben deze gemeen de factor „versterking”, centraal defensief geheel, waaraan soms ook nog het element „wohnsitz” van de heer toegevoegd kan worden. Dit laatste gezichtspunt wisselt evenwel in de loop van de geschiedenis, al naar gelang de veranderde maatschappelijke positie en persoonlijke kwaliteiten van de een of andere kasteelheer. B.v.: nu eens zullen de heren van Stein een voor de landspolitiek waardevolle bijdrage kunnen leveren, dan weer de van Gronsvelds; nu eens die van Hoensbroek dan weer die van Rimburch. Met de verschuiving van de machtspositie verplaatste zich tevens de belangrijkheid van het betrokken kasteel. ⁴⁹⁾

Kasteelachtige forten in de eigenlijke zin zijn nochtans versterkte plaatsen **zonder** blijvende residentie van een grondheer: het waren eerder

garnizoencentra, waarover de landsheer in voorkomende gevallen beschikte; schakelpunten in het militair apparaat, dat vanuit de hertogelijke residentie „bemand” kon worden.

Dit soort van versterkingen was één van de vormen, waarvan de landsheer zich bediende. Bekend zijn de z.g. „open” kastelen, bewoond door invloedrijke adellijke families, die t.o.v. de landsheer in een afhankelijke positie geraakt waren en hun versterkt huis ter beschikking (= open) moesten stellen voor troepeninlegering b.v. Rimburch en Eynatten.

Als opvolgers van de hertogen van Limburg, van de graven van Hochstaden en van de heren van Valkenburg beschikte onze landsheer bovendien over de landskastelen van Limburg, 's Hertogenrade, Dalhem en Valkenburg. Deze werden bewoond door hoge, afzetbare ambtenaren, genomen uit de streekadel.

Tenslotte onderscheiden we de kasteelachtige garnizoencentra, zonder eigenlijke woonaccommodatie, zoals b.v. het **Heerlens fort**.

Als tussenschakels in dit net van militaire of paramilitaire kernen kwamen dan nog de eenvoudige *uitkijkposten* voor, meestal torens, die tegen het schip der kerken waren aangebouwd. Dit waren de latere kerktorens, in oorsprong eigendom van de hertog en tot in de 19e eeuw nog toebehorend aan de Staat of de Gemeente.⁵⁰⁾

De benaming „landsforten” kan men niet alleen afleiden van hun structuur. Uit de overheidsrekeningen blijkt duidelijk, dat zij tot 's *lands domein* behoorden in tegenstelling tot de eigenlijke kastelen. Zo staat de sterke toren van Heerlen sinds het einde van de 14e eeuw geregistreerd onder de domeinrekeningen. Toen op 6 maart 1656 het onderhoud van de Heerlense gevangentoren in de Statenvergadering aan de orde was, werd door de gedeputeerden uit de ridderschap en uit de drie andere hoofdbanken in het land van Valkenburg uitdrukkelijk gesteld, dat zij „niets gemeens en hebben metten voors. gevangen toorn”, want deze onderhoudskosten komen „emmers tot coste van Landt buyten beswaernisse van de gemelte ridderschappen ende van de andere drie hoofdbancken” (Recesregister vanden Staat 's Lants van Valkenborgh vanden jaer 1655 ende soo vervolgens tot en met aug. 1658. Archief Landen van Overmaas 513, rijksarch. Limb.).

De benaming „fort” — en dus niet „kasteel” — blijkt o.m. uit een request van Heerlense ingezetenen van het jaar 1776, gericht aan de luitenant-voogd in het land van Valkenburg, waaruit ik de volgende tekst neem :

„Geeven eerbiedig te kennen die onderg. inwoonders vanden Kerkhoff tot Heerle. . . . . waaromtrent sij die eere hebben onderdanigst te vertoon, dat den Kerkhoff van Heerle met wall en poorten omgeven van ouds een *fort* ware, meermaals belagert. . . .”.

Het *personeel* werd in tijden van vrede gerecruteerd uit de plaatselijke en streekbewoners (een kasteelheer met residentie ontbrak hier immers); zij waren de z.g. „wachters” (zie mijn betoog over „Enige posten van gemeentelijke uitgaven i.v.m. de versterking van het Heerlens fort, begin 80-jarige oorlog”, blz. 34).

Dreigde of was er oorlogsgevaar, dan werd in zulk een versterkte kern bovendien garnizoen gelegd. De herkomst van deze manschappen varieerde al naar gelang de omstandigheden of mogelijkheden. We mogen aannemen, dat in Heerlen Brabantse manschappen gelegerd zijn geweest, maar ook lieden onder commando van ridders, waarmee de hertog in bondgenootschap stond of hierheen gedirigeerd door de stad Aken, die ter zake van de verdediging van de landjes van Overmaas in contractuele binding stond tot de Brabantse hertog. Van troepenconcentratie of in-legering in ons fort vernemen we zeer positieve gegevens sinds de woelige jaren 1393 en volgende, toen de strijd uitgevochten werd, of onze streek ofwel onder de Brabants-Limburgse kroon zou blijven ofwel Guliks zou worden (zie enige notities hierover in mijn artikel over de bestuursstatus van Heerlen in de Publications... de Limbourg 1939 vnl. op blz. 13 en 14).

Nog in het jaar 1689 had ons fort zijn garnizoenfunctie. Een uitgavenpost ter zake werd toen als volgt omschreven: „Rolle van 't gecommandeerde manschap op het Kerckhoff tot Herle (m.a.w. het versterkt terrein rond de Pancratiuskerk) aldaer gecoomen den 8en octob. en afgelost den 5en novemb. 1689 (Volgt namenlijst) :

Arnout de Joncheer capitain
Johan Houvenaer lieutenant
Carell Magnus Hoort vendrigh
Coenraedt Frick sergiant
Antony de Beer sergiant
Niels Teurne sergiant.

Dan volgen drie tamboers en 81 manschappen uit verschillende regimenten. Hierop heeft o.m. ook betrekking een staat van geleverd brood enz. „aen het guarnisoen van Herle” (Archief L. v. Overmaas nr. 71. Rekeningen van de Jacobi 1689—1691. Rijksarch. Limb.).

De Plaargats in het centrum van Heerlen heette vroeger het *Morenstraatje*, waarmee herinneringen opgeroepen worden aan het verblijf van Moorse en Spaanse soldaten nabij ons fort.

De functie van onze **uitkijkposten**, her en der verspreid over onze streek, kan uit het volgende authentieke bewijsstuk blijken. We putten uit een document, berustend in het archief van huize Puth onder Voerendaal, van het jaar 1692 (9-jarige oorlog tegen Frankrijk). Heerlen's fort was uitgangspunt, waar men „so by dagh als by nacht” wacht hield op „haren kercktoorn” om in geval van onraad hiervan „het guarnisoen op haren kerckhof leggende” te verwittigen. De signalen moesten dan worden opgevangen door de wacht op Ubachsberg, die de Heerlenaren en die van Klimmen betrokken. De afstand, die het signaal vervolgens moest overbruggen, is nogal bedenkelijk groot, aangezien de hierop volgende post de kerktoeren van Vaals en Vijlen blijkt te zijn. Hoogstwaarschijnlijk zal op het plateau van Ubachsberg bij of iets verder dan Trintelen, dáár, waar de gezichtseinder reikt tot de bossen van Vijlen en het gebied van Gemmenich-Montzen, nog een uitkijkpost gestaan hebben. Volgens de archieftekst

gaat de luchtweg van Ubachsberg naar de „wacht vanden kercktoorn van Vaals ende Vielen, waarop de ingesetenen derselver plaats ook hare wachten sullen besorgen, van waer verdere communicatie gegeven sal werden aan het guarnisoen van Vaelsbroeck ende aen de ruyterwacht op den Gulperbergh, dewelcke sal voort bekend maecken aan 't guarnisoen op 't huys Nieuwburgh en met eene by signaal van vuur of anders aen den kercktooren van Margraten, op welcken toorn de ingesetenen mede eene gedurige wacht sullen houden, dewelcke het ontfangen signaal wederom sullen geven aen de wacht tot Cadier . . . van waer het guarnisoen van Maestricht geadverteert sal moeten werden, soo by signaal van vuur, luyden der klokken als andersins van expressen”.

Zware sancties stonden op het verzuim van zijn wachtplicht. Tijdens de 9-jarige oorlog (verdrag van Rijswijk, 1697) bedroeg de boete 5 goudgulden, terwijl men bovendien verantwoordelijk werd gesteld voor alle onheilen, die zulke nalatigheid tot gevolg zou kunnen hebben (ge-rechterlijke vervolging).

De **bijzondere rechtsstatus**, die aan landsforten eertijds een eigen publiekrechtelijke structuur gaf, was een gevolg van de gevoerde lands-politiek. De hertog riep in de bedreigde grensstreken z.g. „oppida nova” in het leven: tegenover de overlast van troepeninlegering verleende hij voorrechten (privilegiën) of breidde de reeds bestaande rechtsnormen uit. We zouden hier het beeld kunnen gebruiken van de medaille met als voorzijde een fort en als keerzijde het woord „oppidum” of „vrijheid”. Het kon ook gebeuren, dat de hertog bepaalde privilegiën verleende i.v.m. economische belangen. Dat is zo b.v. met Eindhoven en St. Oedenrode gegaan (anno 1232), met Tienen (1168), met 's Hertogenbosch (1184).⁵¹) Of Heerlen met zijn fort in eerste instantie ook zijn geprivilegieerde status aan de Brabantse hertog te danken heeft dan wel aan zijn vroegere heren, de graven van Ahr-Hochstaden, laat ik hier in het midden.

Mijn kastelen-uiteenzetting brengt mij nu op het juridische terrein, waar-over nader zal worden gesproken in verband met de historische ont-wikkeling van Heerlens plattegrond (vanaf blz. 44).

L. v. HOMMERICH.

ENIGE POSTEN VAN GEMEENTELIJKE UIT-
GAVEN IN VERBAND MET DE VERSTERKING
VAN HET HEERLEN'S FORT,
BEGIN 80-JARIGE OORLOG.

De hierbij afgedrukte archiefteksten (met het moderne lettertype erbij) kunnen u een indruk geven van de bedrijvigheid, die zich rond deze versterkte kern in het begin van de 80-jarige oorlog afspeelde. Heerlen was toen in handen der Spanjaarden.

U herkent in de tekst spaanse namen en verschillende zeer oude plaatselijke benamingen in het centrum van Heerlen o.a. *de Gevangentoren*, de Veemarkts- en de Kerkhofspoort. De Veemarkt (= Wihelminaplein) herinnert aan het *marktrecht*, dat Heerlen bezat. De gemeente-ontvanger (= brueckmeester), schout en schepenen en enige leden van de Banksvergadering (de latere gemeenteraad) worden hierin eveneens vermeld.

Deze teksten zijn ontleend aan een rekeningenboek, dat ik besprak in de V.V.V.-uitgave Heerlen van 1939—1940, 23—25. Het origineel berust te Brussel op het algemeen rijksarchief. De inhoud loopt over de jaren 1588—1593. Het register beslaat 191 folio's of 382 bladzijden. Het lettertype is gothiek cursief; verzorgd klerkenschrijf. De gefotocopieerde teksten berusten in het gemeentearchief.

In dit verband verwijs ik naar een rekening, bij de gewestelijke Staten van Overmaas ingediend door de weduwe van gouverneur Arnt Huyn, begin 1580 overleden, wegens door hem in 's lands belang voorgeschoten gelden in verband met de aankoop van buskruit o.m. tot verdediging van Heerlen.

Servaes Lenaert, schout van Heerlen, moest op last van voornoemde gouverneur voor 300 pond buskruit kopen bij Johan Vignon, koopman te Aken, welk buskruit „geemployeert is soo totter defensie van den huize van Valkenborch als Heerlo”.

En verder nog 350 gld. „cruit, loot ende lonten totter selver defensie”, geleverd in verschillende reizen door Joh. Vincx, burger te Maastricht.

En eindelijk 47 gld. 9 stuver „polver ende loot totter selver defensie”, verstrekt door P. Ruyschen, ontvanger-generaal van het land van Valkenburg. Hieruit blijkt, dat het kasteel van Valkenburg en het fort van Heerlen in de jaren 1574—1580 d.i. gedurende de tijd, dat Arnt Huyn van Amstenrade gouverneur was in Overmaas, nu en dan aan vijandelijke aanvallen hebben blootgestaan.

L. v. HOMMERICH.

(Luchtfoto K.L.M., anno 1926).

De voormalige versterkte kern van Heerlen is nog herkenbaar aan het op de voorgrond bestaande cirkelvormige beloop van de Emmastraat, waarvan de huizen op de gedempte 1e gordelgracht staan. De zich hierachter bevindende toren is de later tot kerktoren omgebouwde *donjon*. Het was Filips de Stoute, graaf van Vlaanderen en toekomstige heer der Landen van Overmaas, die rond het jaar 1390 deze sterke toren liet oprichten.

Anders buyt zees, In reparatie verla
wende besting, en der buyt bay hve

Den ^{den} d'ienenden July Anno
Inyftewing om ver arghentargter Drony
frylken, de volke hadde door verbbant
des Cnefrolre Somigge planken gheuert
ende ander ffint tot reparatie gelaven
en die goerden des doorgs hveles, daer
door betaelt ende aen den arbeyt ffamig
die fomme bay byff gulden gwen ffuquert
alfoe gues + b £ 23

Woz op den d'ienenden d'ienenden des buyt
manne betaelt en meester Lauend
hannen her verpawken datte afflage
rlyfthen, clammen, en yfenen boert
goben moer, maerken door verbbant
des Cnefrolre door hve hve tot gverden

byzondere so als Poorty ende ganderly
betahlt de somme van acht gulden
byff stuyver alsoe gues — by £ 2/3

Item Inghelyken, betahlt door d'fluyse
clancken in reparatye der somme
van vlieff guld sinnen stuyver in
zaluy, alsoe — 21 £ by 3/3

Item noch andere besonningen in
in reparatylwe ende reparatye der
Overmarkt poorten tot Breda, door
almyd, Scharfenborg, Gortenberg, ende
Abwertmester Grolt's sigeere in
in andere gemeenten beloopende
aerkendlygende sekere memorialen van
Inkenningen der somme van Aboezondert
duzen Aobintz gulden boortgans stuyver
van ort, alsoe gues de selfde somme
van — 7000 £
200/3 part

Item mees rubben betavlt voor
een goudt doekken die Oude
zaver gouden affgavelen voor een doek
goud te merken betavlt byffendatur
stuyvers / alger

— 220/3

Item mees door bedaanck banten
Cassation D. v. Henrade in goud
alle reparatur van Starcken / slagboom
in vorenverre / davort beloopende
en spelm door te merken vnde
reparatur ffamoy ffementur guld
met mees goud guld fesse stuyvers
en vort / vort alger ffamoy in guld
somme tot

— 200/2
27/1 vort

Item Jozan Domes Brieft lath
maerken van fgaubbe vnde
kerckhoff goudt / vort dovelff stuyvers
alfor goud

— 24/3

Binnen de ovaalvormige witte lijn lag ongeveer Heerlens fort.

(Luchtfoto XXXXXXXXXX).
Copyright Gem.bestuur Heerlen 1952

Grom vaders verontbeenting, Supplement
byftgenzondert verontbeenting
Myfer narskogave betawelt boor fokene
Separatue der boormant's eerste te
onderfleen die zy daarvan byft door guld
byft ftuquere, dus gwer + my £ 2/3

Grom aen den fegeltid vnde farve ravelen
boor fokene gulle vnde latten bevelde zy
gelowet gaden fotten beargfynge, dat bevelde
de fegere vnde gellen matten door mawten
dus bevelde dus ruffgole betawelt dus
boor fokene guld fette ftuquere, alfo gwer + by £ 2/3

Therg betawelt aen fan danden van dat zy
guff latten repareren met breidvoren
vnde andere reparatuen vden gelaugen
Agom dus der kumbe, Shella gelogewet
beab. (C) die feline reparatue van breidvoren
my vefterken bevelde (C) guff vnde betawelt
die fette van fokene guld fette ftuquere, dus gwer + by £ 2/3

Le om vft en benden Augusti Aboer ende
fuegontug sijn die Smeeren boelboegs
gobberst door Geyngsboel he door maentag
vren gombert Frankwagels / om den giindel
aende spoorhe te repareren geroft ende
bestaelt byffentbouwtug stuymer / alsoer + 206β

Wrester Prefex den myne boan kensien=
kande kan dat zy aen die kerkegoff spoorhe
gesegeantent ende ge mynt geroft door
bestaent benden ruygboel ende boort
aende mynen des kerkegoffs sfaenen
daer aen bouwt Iertgen gulden bytgen
stuymer / alsoer gwer de forme kan + 207β

Summe
m^c lxxij 21β

257^a

ANDER UYTGEVEN IN REPARATIEN GEDAEN AENDE
VESTINGHEN DER VRYHEYT VAN HEERLE.

Item den derden July anno vijfthienhondert achtentachtich Dionys Schiltkens, dewelcke hadde door bedwanck des criesvolcx sommighe plancken geleverd ende anderssins tot reparatie gedaen aen die poorten des dorps Heerlen daer voor betaelt ende aenden arbeydt tsamen die some van vyff gulden thien stuyvers alsoe hier . . . V £ X st.

Noch opdendryentwintichsten des voerss. maendts betaelt aen meester Laurens Haenen ter oorsaecken datse etsliche cluysteren clammen ende yserenwerck hebben moeten maecken door bedwanck des crieschvolcx doen tertyt tot Heerlen logerende soe aen poorten ende grindelen betaelt de somme van acht gulden vyff stuyver alsoe hier . . . VIII £ V st.

Item insgelycken betaelt voor etsliche plancken ende reparatie die somme van elleff gulden seven stuyver eenen halven, alhier . . . XI £ VII½ st.

Item noch andere uitgevinghe ende ende particuliere ende reparatie der Veemaerts poorten tot Heerlen doer advys, Swartsenborch, Cortenbach, ende Brueckmeester Scholtis schepenen ende andere gemeenten beloopende achtervolgende sekere memorialen van rekenenghe ter sommen van tweehondert dryen twintich gulden veerthien stuyvers een ort, alsoe hier de selfde somme van . . . IIcXXIII £ XIII st. I ort.

Item Nees Cobben betaelt voor een holts dwelcke die Scepenen haer hadden affgegouden voor een wachthuys te maecken betaelt vyffendertich stuyver, alhier . . . XXXV t.

Item noch door bedwanck vanden Cappitain Anstenrade ende Popel alle reparatien van stacketten, slachbomen ende yserenwerck, daertoe beloopende om tselve doen te maecken ende repareren tsamen tseventich gulden met noch zeven gulden sesse stuyver een oort, compt alhier tsamen in gelycken somme tot . . . LXXVII £ VI st. I ort.

Item Johan Douven heeft laeten maecken een schauwe aende kerckhoffs poorte, cost twelff stuyver alsoe hier . . . XII st.

Item opden eenentwintichsen Septembris vyffthienhondert eenendnegentich Nysen Nachtegael betaelt voor sekere reparatie der Veemaerts poorte te onderslaen die hy daeraen heeft vier gulden vyff stuyver, dus hier . . . IIII £ V st.

Item aenden scholtis ende Jacop Creuwen voor sekere holls ende latten welcke zy geleverd hadden totten wachthuys, dat welcke de schepenen hebben moeten doen maecken door bedwanck des crieschvolcx betaelt daer voor seeven gulden sesse stuyver, alsoe hier . . . VII £ VI st.

Noch betaelt aen Jan Douven van dat hij heeft laeten repareren met breederen ende andere reparatien opden gevangen thorn daer der vendrich Stella gelogeert was, ende die elve reparatie van breederen inden optrecken verbrant ende gecost mede betaelt die somme van seven gulden thien stuver, dus hier . . . . . VII £ X st.

Item opten vierden Augusti twee ende tnegentich syn die scepenen bedwongen geweest doer chrychsvolck te doen maecken een hondert trapnagels, om den grindel aende poorte te repareren gecost ende betaelt vyffentwintich stuyver, alhier . . . . . XXV st.

Meester Peeter den muyre wan Bensenraede van dat hy aen die kerckhofs poorte gerepareert ende gemuyrt heeft door bedwanck vanden crieschvolck ende voorts aende mueren des kerkhooffs tsaemen daeraen verdient derthien gulden vyfthien stuyver, alsoe hier de somme van XIII £ XV st.

SOMME . . . . . IIIcLXII £ XI st.

ROND DE HISTORISCHE ONTWIKKELING VAN
HEERLENS PLATTEGROND

HEERLEN'S CENTRUMPLAN IN HET LICHT DER HISTORIE.

ONDERWAARDERING VAN HEERLEN'S VERLEDEN.

Rond het verleden van Heerlen heeft men aan **mythevorming** gedaan in een mate, dat de van elders gekomen bevolking zou gaan geloven, dat onze stad vóór de vestiging der steenkolenindustrie in het slop zat van de legio kleurloze en onbenullige agrarische dorpjes. Als men de kortere en langere betogen, die over de 2e helft van het 19e eeuwse Heerlen, meestal door niet-autochtone Heerlenaren geschreven, eens bij elkaar zou plaatsen en vergelijken op hun inhoud, wordt de niet goed ingewijde stadgenoot de indruk gesuggereerd, dat een duik in Heerlen's verleden maar een sprong in het duister is. Hoe dan ook: er is niet veel eer mee in te leggen, laat staan, dat er historisch materiaal in zit, nog bruikbaar genoeg om functioneel ingepast te worden in het industriële Heerlen.

Deze onderwaardering is — mirabile dictu — door de Heerlenaren van tegen het einde der 19e eeuw metterdaad ingezet. Men verwachtte alles van de aanbreekende industriële vooruitgang, die het zuidlimburgse platteland en dus ook Heerlen uit zijn sociaal-economisch isolement zou verlossen, waarin het na het verdrag van Londen 1839 hoe langer hoe meer tegen zijn wil geraakt was. Hoe is anders te verklaren, dat oude typisch Heerlense volksgebruiken werden afgeschaft; dat restanten van de zware walmuren met dynamiet de lucht in gingen en dat de vestinggracht gedempt werd? U kunt het overigens lezen in de krantenberichten van die jaren, waarin het woord „vooruitgang” nogal eens voorkomt.

Een dieptepunt in deze misleidende onderwaarderingketen is ongetwijfeld het artikel van J. Groen over „Heerlen — moderne stad”, waarin met een niet mis te verstaan negativisme over het oude Heerlen geoordeeld wordt als nutteloos voor deze tijd. Hierin is sprake van een rommelige dorpsinventaris en zelfs de romeinse thermen, een uniek cultuurhistorisch object in de Nederlanden, moeten maar rustig onder het zilverzand bedekt blijven. Want: Heerlen leeft hevig vandaag! ⁵²⁾

Hiertegenover kan men in alle objectiviteit de zienswijze plaatsen van een geboren en getogen Heerlense grootindustrial H. Hennen. Onder de titel „Heerlen zoals het was” gaf hij in 1936 een waarheidsgetrouwe en evenwichtige beoordeling van oud-Heerlen: een centrum-gemeente met de allure van een stadje, met een gezeten burger-aristocratie, kanton-gerecht, postkantoor, standplaats van de marechaussee, dekenale kerk, marktplaats voor zijn randgemeenten; kortom: een voor die miserabele tijd toonaangevende plattelandsgemeente met ongeveer 6.000 inwoners. En wat nog méér was: een plaats met een geheel eigen bewoningscachet,

waarvan de oude versterkte kern met zijn waterlopen, bruggetjes, wal-muren en poorten het hart was. Een plaats ook met een eigen levensstijl en een eigen taal! Men was gelukkig nog niet toe aan de maatschappelijke levensvervlakking, die heden ten dage de ene moderne stad van de andere niet meer onderscheidt tenzij door zijn naam!

VERKLARING VAN DEZE ONDERWAARDERING.

Nu is het niet moeilijk om deze gang van zaken te begrijpen. De nieuwe tijd, die voor Heerlen aanbrak, opende perspectieven op allerlei gebied. En perspectieven liggen uit de aard van de zaak in de toekomst. Men zou overigens met blindheid geslagen moeten zijn om Heerlen's vooruitgang niet toe te juichen — integendeel. Extreme oorzaken leiden evenwel tot extreme gevolgen. Dat Heerlen zijn uiterlijk verstedelijkte: wat was méér vanzelfsprekend dan dat? In de dynamiek van de materiële vooruitgang heeft men evenwel in een overspannen zienswijze alles afgewezen, wat met het eigen verleden samenhang of er zelfs maar aan herinnerde, zodat men kan spreken van een *breuk*.

Een tweede factor, die hierbij een rol gespeeld heeft, was, dat men zich niet de tijd gunde om zich op de cultuurwaarden van zijn eigen voorvaders te bezinnen. Het waren meestal niet-Heerlenaren, die ondanks alles hierop de aandacht vestigden. Waar de mensen zwijgen, zullen de stenen en het geschreven woord spreken! Lapidés clamabunt en scripta manent! En zo betrokken mannen als de rijksarchivarissen J. Habets en W. Goossens romeins Heerlen in hun arbeidsveld, waarvan zij hun resultaten in uitvoerige publikaties vastlegden. Maar ze zijn vergeten: zelfs hun namen leven hier niet meer voort!

Tussen deze bedrijven door heeft Heerlen's gemeenteraad in 1877 nochtans het besluit genomen tot het aanleggen van eigen gemeentelijke oudheidkundige verzamelingen, zulks n.a.v. een voorstel van de directeur van het rijksmuseum van oudheden te Leiden om enige belangrijke Heerlense voorwerpen aldaar in het museum te doen plaatsen.

Een duik in de rijke overheidsarchieven waagde evenwel niemand. Erger nog: in 1893 verhuisden de meest waardevolle archieven naar Maastricht. Er moet hierbij evenwel worden aangetekend, dat het gemeentebestuur met tegenzin gevolg gaf aan een maatregel van een hoger gezagsorgaan, waarbij de afwikkeling dezer aangelegenheid duidelijk op de lange baan werd geschoven. Een en ander had tot gevolg, dat bij gemis aan kennisbronnen niemand ervoor voelde om te Maastricht de archieven te gaan raadplegen. Heerlen was bovendien tot 1 november 1914 niet per spoor met Schin op Geul verbonden.

DE WETGEVER OPENT DE BESTUDERING DER GESCHIEDKUNDIGE BRONNEN.

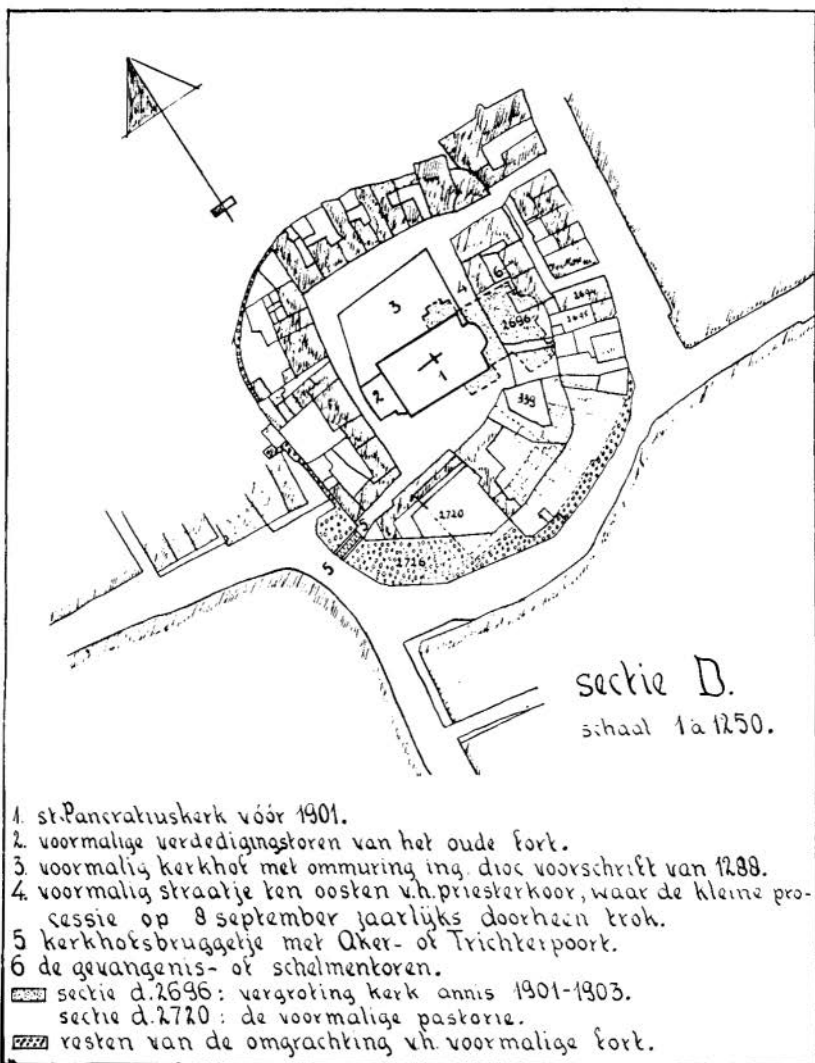
De bevordering van het plaatselijk archiefonderzoek, die de archiefwet van 1918 beoogde, kreeg in Heerlen in 1937 zijn kansen toen de gemeenteraad besloot tot het instellen van een oudarchiefdienst. Hierbij

moet worden aangetekend, dat met de nieuwbouw van het Heerlen's stadhuis het archief in een centraal depot werd ondergebracht, dat aan de eisen der rijksvoorschriften voldoet. Sindsdien bestaat de mogelijkheid voor iedere ingezetene om de archieven te raadplegen en er uit te publiceren.

Met de gegeven mogelijkheid tot archiefonderzoekingen treedt de **geschiedschrijving van Heerlen** en noodzakelijkerwijze van het historisch Heerleener land eveneens **in een nieuw perspectief**. Sociaal-economische toestanden, onbekend geraakte topgebeurtenissen, 't plaatselijk bestaande straten- en wegenplan, niet-begrepen plaatselijke benamingen, het gehele bewoningsbeeld, markante personen en families, het gevoerde overheidsbeleid, kortom: het gehele complex van 't geschiedkundige leven kan nu stilaan worden bestudeerd en opengelegd. Heerlen's verleden is een karakteristiek voorbeeld van een „historische eenheid”, waarover A. Munsters m.s.c. in de Maasgouw van 1948, blz. 96 uitweidt n.a.v. de bespreking der moeilijkheden van de limburgse historiografie i.v.m. de verspreiding van onze archieven in het buitenland. Ook H. Wouters wees hierop zeer nadrukkelijk in zijn betoog over de betekenis van de lokale archieven.⁵³⁾ Hij verdedigt hierin de methode om volgens die historische eenheden te werk te gaan. In deze opvatting is Heerlen inderdaad met zijn randgemeenten en de „onderbanken” een historische eenheid, waarover dan ook terecht de historische kring van Heerlen zijn werkzaamheden uitstrekt. Het was een gebied, dat uit verschillende oogpunten met elkaar iets te maken had, hetgeen in de begrippen van „heerlijkheid” Herle en van „hoofdbank” verankerd ligt. Het fort of „die vestinghe” van Herle was een bijzonder bindend element voor de Heerlenaren zelf in zover het hier ging om hun lijfsbehoud in tijden van gevaar, onveiligheid en oorlog.

Het gaat met de ontwikkeling van mensengemeenschappen zoals met de opbloei, neergang en hernieuwde opbloei van families. Genealogen zullen deze zienswijze onderschrijven. Kinderen van het eigen gezin kunnen door aanleg en talenten-ontwikkeling of door geboden levenskansen een sprong in de maatschappij maken, die hen toppunten van hun bekwaamheden doen bereiken. Zij ontgroeien volkomen aan de traditionele familiesfeer en lijken na jaren geheel vervreemd van eigen milieu. Maar: het is slechts schijn, die bedriegt. Wie scherp weet te zien, onderkent in het volgroeiende en gerijpte kind de lichamelijke en psychische eigenheden, die met de wetmatigheid van de natuur in hem gelegd zijn. De bewijzen voor deze bewering liggen in de geschiedenis voor het grijpen: neemt de romeinse keizers uit het julisch-claudische huis, neemt de habsburgers, neemt als eenling de corsicaan Napoleon. En zo kunt u zelf deze voorbeeldengroep vermenigvuldigen.

De parallel met mensengemeenschappen ligt niet anders. Heerlen van 1961 is volkomen ontgroeid aan zijn agrarische bestaansvorm. Dat neemt niet weg, dat men anderzijds **niet zijn ogen zou mogen sluiten voor het verleden van Heerlen**, als dat onderwerp van gesprek of van publikatie in boek-, brochure- of artikelvorm is dan wel in de pers!

OUD-HEERLEN IS HERKENBAAR.

Wie probeert scherp te zien, herkent het oude Heerlen op velerlei manieren in zijn huidige structuur zonder hierbij gedreven te worden door conservatisme, door vakhistorische verblindheid of een zucht naar reactie. Hoe men modern Heerlen ook draait of keert: het *blijft* bepaald door zijn twee beekdalen, door zijn heidegrond in het noorden en zijn heuvelgebied in het zuiden. Het wegen- en stratenplan *blijft* beheerst door de noord-zuid en de oost-west-richtingen: Maastricht en Keulen veranderen nu eenmaal niet van ligging evenmin als Aken en Sittard. Het bewoningsbeeld *blijft* aan van ouds bestaande situaties aangepast. Gaat u maar eens over de oostgrens kijken: uitgebombardeerde steden krijgen een nieuwe frisse fysionomie, maar aan de wezenlijke postulaten, die nu eenmaal plaatselijk gegeven zijn, kan de beste stedenbouwkundige niets veranderen. ⁵⁴⁾

In dit verband zou het een vrij eenvoudige bezigheid zijn u, waarde lezer, in het dynamische Heerlen van deze tijd het skelet te laten zien van zijn structurele onvolwassenheid van een eeuw geleden zoals men in de röntgen-opnamen van het menselijk lichaam de wezensbestanddelen onderscheidt. Het apparaat, waarvan de historicus zich bedient, bestaat uit een veelsortigheid van kennisbronnen, die onderling verschillen vertonen naar gelang zij in zich zelf de objectieve werkelijkheid, die zij voorwenden te geven, meer of minder benaderen.

STRATENPLAN VAN OUD-HEERLEN: GRONDPATROON VAN HET MODERNE HEERLEN.

Uit die verscheidenheid van bronnen wil ik bij deze jubileumuitgave er één uitlichten, die in verband met dit onderwerp beslist betrouwbaar is en mede door u kan worden geverifieerd: **een centrumplattegrond van Heerlen van rond het jaar 1760—1769**, opgemaakt door de beëdigd landmeter J. P. Mertens. De plattegrond wordt bij deze herdenkingsgelegenheid voor het eerst uitgegeven. Ik mocht ze enige jaren geleden ontdekken tussen een stapel oude ongeordende archieven.

Wanneer u de hierbij afgedrukte plattegrond van de 18e eeuw *op zich zelf* bekijkt, valt het op, dat er een kring van smalle waterlopen gelegd is rondom de min of meer cirkelvormige middenmoot, die duidelijk begrensd wordt door een brede watergracht. Men hoeft heus geen expert in oude of historische plattegronden te zijn om hierin onmiddellijk een fortificatiesysteem, hoe dan ook, te herkennen, met als kern het opgehoogde terrein rondom de Pancratiuskerk, ingesloten door de Emmastraat-Bongerd-passage Schunck/V. & D.-Emmaplein.

De waterbevoorrading geschiedde eeuwenlang door middel van een kunstmatig aangelegde verbinding tussen de hoger gelegen Caumer- en de lager gelegen Geleenbeek, bij de oude Heerlenaren bekend onder de benaming van het „Vlot”. U kunt op de plattegrond zijn beloop gemakkelijk nagaan, komende van de Akerstraat — richting Emmastraat — Willemstraat

115

Carte topographique de la ville de Heerlen en 1760
 par Joseph van Helden

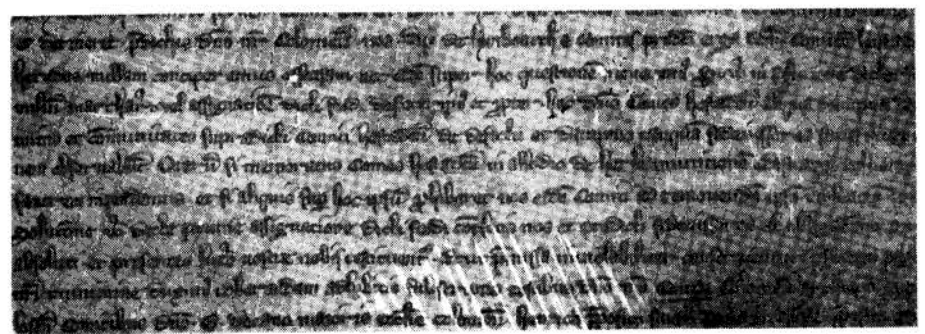
in de stad
 1760
 115

— omhoog naar links de latere Stationstraat — de Geerstraat snijgend
 — richting Looierstraat — om in de Eikenderbeemden de Geleenbeek te bereiken.

Bij het huidige stratenkruispunt Akerstraat — Nobelstraat — dr Poelsstraat — Putgraaf splitste zich de waterloop in westelijke richting n.l. de dr Poelsstraat — de zuidzijde van het Raadhuisplein, omhoog in noordelijke richting om het Raadhuisplein heen richting Raadhuisstraat (noordelijk gedeelte) om bij boekhandel Winants de Geleenstraat te snijden en zich in noordelijke richting te blijven voortzetten op een thans nog steeds onbebouwd terrein tussen de winkelpanden van van Hooren en Herzberg. Deze waterloop buigt om ongeveer op een punt, waar de nieuwe verbingsstraat Markt-Geerstraat is geprojecteerd, in oostelijke richting derhalve richting Bongerd, de Promenade, omhoog richting Dautzenbergstraat om uit te monden in de waterloop van de latere Stationstraat. Ook langs de Putgraaf en de Plaargats liep 'n aftakking van de waterloop. Het valt niet moeilijk **bij vergelijking van deze historische plattegrond met het huidige centrumstratenplan een duidelijke overeenkomst te herkennen**, zó zelfs, dat de meeste van de thans bestaande straten en pleinen, wat hun ligging aangaat, volkomen met elkaar overeenstemmen: *het oeroude skelet van het moderne Heerlen!* (De in deze plattegrond aangegeven nummers worden nader verklaard op blz. 63 e.v.)

HEERLEN EERTIJD EEN STADJE MET VRIJHEIDSRECHTEN.

Deze topografische situatie van ± 1760 immers verliest zich in zeer oude plaatselijke toestanden, die ten nauwste samenhangen met het historische *fort of castrum* van Heerlen en de juridische keerzijde ervan het **oppi**

Tekst uit de vrede van Roermond van 23 febr. 1244, slaande op de wederopbouw van Heerlen's sterkte (vijfde regel e.v.) : „ceterum si memoratus comes Hostadensis in allodio de Herle munitionem edificare voluerit ad hoc ei favorem impendemus.” S. P. Ernst : Codex diplomaticus Dalemensis, in: Histoire du Limbourg V, 326-328. Vertaling : Vervolgens wanneer vorengenoemde graaf van Hochstaden in het eigengoed van Heerlen een versterking zou willen bouwen, (dan) verlenen wij hem hiertoe onze gunst.

licet sufficienti munitus et requisitus ad insolentia desiste non
 curabat sed de die in diem magis atque magis intractata iniurias
 et gravissima deo Duce et hominibus sine de Tranco inferre co
 nabatur. Quippe ipse Dux hoc egre ferens ad obviandum iurys
 et suamibus hinc et inde ipse de Bilkendorth per opidu
 sine Tranco transflu faciens in exercitu copioso manu armata
 intravit qua ipse rapina et gladio devastata quod de populata
 opidu eius de Sartart melius nisi quod habuit hostiliter obsedit. ^{die de}
 ipse quoque per obsidione et demerem acquisivit. ^{parto}
 In quo parte ipse
 Incolas fuerunt plusquam trecenti armigeri ad quatuordecim milia
 quos fuerunt captivitate Comiti de Berneborth Duce de Thonendorth et
 et Aduocatus Solomoni quos Dux saluo corp corpore et rebus liberas
 abire permisit quos tamen plures trucidassent si Dux ipse pro in personi
 non saluasset et ex parte manu ipse populatum condidisset. Quod precipue
 habitatores et armigeri in herte constituti ferocitate brabancorum
 sub spe bene suam cupere in manibus Ducis se et opidu de herte et
 saluo ipse bira atque rebus se reddiderunt. Quibus in die sancti laurentii
 Anno Domini m. cccc. xlvij. sic partem de Sartart et de herte opidu
 sic ut primitus capere et acquisit plibitatis Duce in deo suo exercitu
 ad terram suam abradam remeant. Eodem id tempore fuit castrum
 de haren prope deum opidu Tranco constitutum ex quo ad opidu maxima
 depna illata fuerunt per ipse et Incolas parte hodie facta capti et
 demoliti. Eodem siquidem anno xvij. viginti mortaliae mori bira et
 magna que de deorum bira bira facta remanere / eadem tunc tempore ^{ipse} milia
 carnes bovinas et spalis bira audere manducare. Super
 id Dux Duce id prope suas abradam reuaso permisit hodie sine bira
 abradam et hantburgi que partem opidu de Sartart sicut per obsidione ipse
 fuit adeptus ipse obtinere et a suis hodie obtinere permisit
 atque possidem ipse et de Duce in suo hodie Duce aduocato
 per hoc in sine sine parte de Sartart conferat plene continetur quare
 tenor de verbo ad verbum sequitur et est talis.

non
 hanc

10

de Sartart.

Latijnse tekst, voor zover betrekking hebbende op de inname van Heerlen, anno 1318 augustus 10 (regel 14, van boven af gerekend) :

„Quod percipiendum habitatores et armigeri in Heerle constituti, ferocitatem brabantinorum sub spe venie prevenire cupientes in manibus ducis se et *opidum de Heerle* salvis ipsorum vita atque rebus se reddiderunt. Quibus in die Sancti Laurentii anno domini millesimo trecentesimo decimo octavo. Sic peractis dictisque de *Zittart et de Heerle* opidis sic ut permittitur captis et acquisitis prelibatus dux cum dicto suo exercitu ad terram suam Brabantiam remcavit.”

Vertaling : Nadat dit was volbracht, gaven de inwoners en de soldaten binnen Heerlen, de wreedheid der Brabanders verlangende te voorkomen op hoop van vergiffenis, zich zelf en *de stad van Heerlen* over in handen van de hertog met behoud van hun leven en hun bezittingen. En nadat deze feiten op St. Laurentiusdag van het jaar ons Heren 1318 zo waren voltrokken en de genoemde *steden van Sittard en Heerlen* zoals gezegd ingenomen waren en verworven, keerde de vorengenoemde hertog (d.i. Jan III) met zijn leger naar zijn Brabants land terug.

dum Heerlen of — wat hetzelfde is — de *vrijheid* van Heerlen. Van de zijde van de Menno van Coehoornstichting, een organisatie, die zich in het bijzonder met historische vestingplattegronden bezig houdt, is duidelijke belangstelling voor het Heerlense type aan de dag gelegd.

De benaming **castrum** is bekend van het jaar 1225, een synoniem ervan n.l. **munitio** van Herle wordt gebezigd in het vredesverdrag van Roermond van 23 febr. 1244. In een rekeningenboek van de hoofdschepbank Heerlen (1588—1593) bezigt de plaatselijke overheid de benaming „die vestinghe der *Vrijheid van Heerle*” (zie toelichting en teksten blz. 34-43). De benaming **oppidum** trof ik voor het eerst aan in de brabantse charterverzameling te Brussel en heeft betrekking op de belegering en inname van het Heerlense fort, anno 1318, door troepen van de hertog van Brabant. Met het woord *oppidum* wordt de publiekrechtelijk geprivilegieerde toestand aangegeven, die de Heerlenaren, wonende *binnen* de *Vrijheid* genoten. Het is de **aanzet van stadsrechten**, die later niet tot verdere ontwikkeling gekomen zijn. Alle Heerlenaren genoten het z.g. *refugierecht*, dat hun recht gaf om zich in tijd van gevaar en oorlog achter de wallen te mogen terugtrekken. Dit fort moet toch wel een begrip zijn geweest in onze plaatselijke gemeenschap! Waarom drong in 1670 de plaatselijke overheid bij de Raad van State aan op herstel der vestingwerken?

En waaraan anders dan aan dit fort met zijn landspolitieke achtergrond dankt Heerlen mede, dat het uiteindelijk Nederlands territorium geworden is?

J. Groen zegt in genoemd artikel, dat we niet van het verleden kunnen leven, maar *leven we er in dit opzicht nu dan nog steeds niet van?* De historie werkt met geheel andere waarden van forsere allure, die soms eeuwen lang kunnen nawerken, zodat men ze over het hoofd gaat zien . . . maar ze hebben daarom nog niets van hun *actuele* betekenis verloren! ⁵⁵⁾ Bij menige lezer zal inmiddels wel de vraag opgekomen zijn met welk maatschappelijk verschijnsel we hier in Heerlen te doen hebben, als we zo de klemtoon leggen op de woorden „vrijheid” en „vrijheidsrechten”. Iedereen kent uit onze vaderlandse geschiedenis nog wel het verschil

tussen een middeleeuwse stad en een dorp. Waar moeten we hier nu een „vrijheid” plaatsen? Het verheffen van een dorp tot een vrijheid hing samen met politieke motieven vanwege de betrokken landsheer. Deze figuur in het rechtsleven der 12e — 14e eeuw past volkomen in het privilegiënstelsel: het verlenen van bepaalde publiekrechtelijke voorrechten (= privilegiën) in ruil voor te presteren of toe te laten diensten t.b.v. de landsheerlijke politiek. Zonder hierop nu dieper in te gaan, komt deze rechtsfiguur voor Heerlen hierop neer, dat binnen een bepaalde omsloten en versterkte oppervlakte voorrechten van kracht waren, die de bewoners ervan onttrokken aan, vrijstelden van de aloude dorpslasten. In deze zin ligt een wezenlijke overeenkomst met het verlenen van stadsrechten aan een bewoningsgroepering, die tot dan toe eveneens onderworpen was geweest aan het dorpsbestuursrecht. Hierin kunnen zich diverse gradueringen voordoen, waarop b.v. prof. Hermesdorf wijst, wanneer hij het stadsrecht van Sittard, anno 1243 bespreekt.⁵⁶) Lang niet alle plaatsen, die wij als een oude „stad” aanmerken, zijn in het volle bezit van de stadskeuren geweest!

In Heerlen heeft dit vrijheidscharter geen verdere ontwikkeling gekend. En zo onderkennen we *twee rechtstelsels binnen één en hetzelfde grondgebied van Heerlen*: de versterkte kern rond de Pancratiuskerk als publiekrechtelijke Vrijheid en het overige gebied, bestuurd naar de beginselen van het domaniale recht of gemakshalve gezegd naar het dorpsbestuursrecht.

Dat vrijheidscharters in een eigentijds kader moeten gezien worden, blijkt reeds hieruit, wanneer ik u erop wijs, dat b.v. Susteren (1276), 's-Hertogenrade (1282), Dalhem (onder Visé) (13e eeuw), Herve (1276), Hendrikskapelle (1263) en Urmond ($\pm$ 1300) melding maken van hun vrijheidsrechten of van hun benaming „oppidum”.⁵⁷)

Behalve de centrumlattegrond vertoont **Heerlen's gebied meerdere zeer oude bewoningskernen**, die over het gehele territorium verspreid liggen. Het hierna volgend overzichtsstaatje geeft een beeld van enige historisch bekende nederzettingen en plaatselijke oude benamingen. De lezer haalt hier gemakkelijk de *gelijkluidende nieuwe stadswijken uit*.

De Loght, de Drie Veugel, de Beytel, de Rukkert, Emsenrode, Bensenraedt, Vrusschenbroeck, het Ghijsenbroeck, de straet uyt Herle naer Aecken (Heerlerbaan), aen gene Bautz, Caumer, de hooge ende laage Hees, aen den Beck, Waltinae, Meulenberg, het Laen, zur Worm, ten Eyckent, in het Leen, Schandelen, in het Grasbroeck, Meysenbroeck, Palenberg, Mussenbroeck, het Huysken, de Vranck, Berssen of Bersel, Ten Nesschen, Reynenberch, Roedenbroeck, Ganseweyde, Heerler Heyde, Schrivvers graeff ende heyde, Hessenberg, Versilienboschke, Weggebeecker, Passaert, In gen Trebeeck en het Aarvelt. (Zie kaartje 1867).

Gaan we nu terug in het verleden tot de tijd, toen de huidige randgemeenten nog onder de jurisdictie van Heerlen vielen, dan staan we voor het feit van een zeer uitgestrekt bestuursgebied.

1867.

3356 Bunders 5100 Inwoners.

Ligtave van Hago Suringar te Leeuwarden

Verspreid liggende bewoningskernen.

De frankische mark van Heerlen, door P. Peters in dit verband meegedeeld, is een bijzonder merkwaardige zienswijze.⁵⁸⁾ Volgens hem zou Heerlen bij de aanvang der middeleeuwen reeds een oppervlakte gehad hebben, die samenviel met de gebiedsdelen van Voerendaal, Hoensbroek, Schaesberg en Nieuwenhagen. Deze territoriale omvang van oud-Heerlen klopt met de gegevens, die ons door het Toulse document van het jaar 1065 aan de hand werden gedaan.⁵⁹⁾ De betrokken tekst uit het *cartularium*, dat ik in 1957 te Parijs mocht ontdekken, is geplaatst na het artikel van de heer Geelen over *Voerendaal*, met een korte toelichting. De hierin aangegeven oppervlakte van het allodium Herle en de beschreven sociale status van zijn bewoners bewijzen de nog volop heersende feodale toestand: onze voorouders bezaten juridisch de rang van lijfeigenen tot en met die van vrije d.w.z. cijnsplichtige landbouwers,⁶⁰⁾ woonachtig te Heerlen, dat zich toen ook over zijn huidige randgemeenten uitstreckte.

Ook deze *middeleeuwse* plattegrond werd gekenmerkt door verspreide bewoning : eveneens een eigentijds verschijnsel i.v.m. de heersende bestaansvorm der landbouweconomie. Men herkent reeds 3 bewoningskernen : Voerendaal, Heerlen en Welten. Juister gezegd waren het kerkdorpskernen; geconcentreerd rond de in 1049 opgerichte of reeds bestaande moederkerk St. Laurentius met de toen afhankelijke kerkjes St. Andreas (Heerlen) en St. Martinus (Welten). Hun naamgeving duidt op frankische kolonisatie.⁶¹⁾ Hierbij moet worden opgemerkt, dat meerdere boerderijen op of nabij *romeinse* landhoeven lagen, hetgeen duidt op een onderbroken voortzetting van bewoning op dezelfde plaatsen.

Hoe kwam vroeg-middeleeuws Heerlen nu aan die plattegrond? Was het een voortzetting van een romeinse fiscus-indeling? De vicus-oppervlakte van Coriovallum was in elk geval geconcentreerd rond het wegenkruispunt. De omgrenzing van bewoonde kernen werd met religieus ceremonieel vastgesteld.⁶²⁾ Meerdere interpretaties zijn hier mogelijk. We kunnen ze in dit bestek niet gaan uitwerken. Laat ik mij beperken tot de zienswijze, die H. v.d. Weerd ons aan de hand doet. Frankische domeinen kunnen vaak samenvallen met de uitgestrektheid van de oudste parochies. De vraag, welke van de anno 1049 bestaande drie kerkjes de oudste was, is zo maar niet uit te maken. Met het allodium Herle zijn we *kerkelijk* dan al in het ontwikkelingsstadium van drie kerkjes in plaats van één m.a.w. parochiesplitsing. *Territoriaal* had dit gebied toen nog zijn oorspronkelijke uitgestrektheid behouden. Zelfs toen Heerlen in de 12e eeuw een heerlijkheid werd, bleef deze territoriale eenheid ongewijzigd.⁶³⁾

Van de Weerd stelt o.m. het beginsel, dat bij een belangrijk kruispunt van romeinse wegen, waar tevens de grenzen van verschillende voormalige romeinse fundi (*villae*) samenkomen, de oorsprong van een frankisch domein kan worden gezocht. Na de romeinse periode zouden dan de oorspronkelijke fundi-grenzen in onbruik zijn geraakt en vanuit de centrale frankische „sala” (beheershof van de heer of van de staat) overtrokken

zijn. Bij voorkeur werd zulk een gebied doorsneden door een of meer hoofdwegen. Zou het kastelenkaartje, dat bij mijn uiteenzetting over kastelen in het oude Heerlener land is afgedrukt, niet tevens de skelet-illustratie zijn van de zeer oude toestand der frankische herkolonisatie, die in de 14e eeuw inmiddels meer reliëf gekregen had?

Overblijfselen van vroeg-middeleeuwse gebruiksvoorwerpen zijn in Heerlen's centrum tot nu toe spaarzaam aangetroffen. Zij werden langs het tracé van de reeds beschreven voormalige romeinse heerbaan Valkenburgerweg-Uilestraat teruggevonden. P. Peters spreekt hier van Pingsdorfs aardewerk, waarmee sinds de opgravingsresultaten van A. Bruyn nu wel het aardewerk uit Brunssum—Schinveld bedoeld zal zijn.⁶⁴⁾ Deze fabricage begint rond het midden der 11e eeuw en eindigt rond 1350.

Het belangrijkste bindende element in deze periode van gezagsdecentralisatie en van gebiedsverbrokkeling is ongetwijfeld voor de regionale geschiedenis geweest de ongestoorde functionering van **het schepencollege**, bestaande uit een schout, bijgestaan door enige schepenen, in de 15e eeuw ook *wethouders* genoemd.⁶⁵⁾ Zij oefenden hun gezag uit over een afgeerd gebied waaruit onze *gemeenten* voortgekomen zijn. P. Peters heeft in 1936 een lijst gepubliceerd van de bestuurders van Heerlen.⁶⁶⁾

Hoofdtak van ons schepencollege was de rechtspraak, die, in tegenstelling tot de hedendaagse afbakening der rechterlijke bevoegdheden, óók de criminele zaken omvatte met als uiterste sanctie de doodstraf. De galg stond aan de Hooghees.

Daarnaast was het schepencollege belast met de regeling van uitgebreide administratieve en financiële aangelegenheden, de handhaving en naleving der Banksrechten en met taken, die tegenwoordig door de notarissen en de rijksbureaux der registratie en domeinen worden uitgeoefend⁶⁷⁾.

De aanwezigheid van het Heerlense fort bezorgde het schepencollege de verantwoordelijke taak van instandhouding en onderhoud der verdedigingswerken, waarmee de veiligheid en het lijfsbehoud der Heerlenaren in tijden van oorlog gemoeid waren. Het refugierecht gaf de Heerlenaren het recht van zich binnen de versterkte wallen in veiligheid te mogen brengen. Deze vorm van behartiging der openbare veiligheid doet enigmatische denken aan de aanleg en het onderhoud van schuilkelders tijdens de oorlog 1940—1945.

DE LANGGEREKTE PLATTEGROND VAN HEERLEN.

In de loop der tijden verloor Heerlen verschillende delen van zijn territoir. De eerste gebiedsamputatie had plaats, toen de Brabantse hertog het geslacht Huyn zu den Broeck de noord-westelijke sector ervan in leen gaf met de volledige bestuursmacht, anno 1388, waaruit de heerlijkheid **Hoensbroek**, later de gemeente Hoensbroek, ontstond.

Uit de stichtingsoorkonde vernemen we de motieven, die hiertoe het landsgezag te Brussel had doen besluiten : persoonlijke dank voor be-

wezen diensten op het slagveld en bij de bescherming van de economische belangen van Brabant langs de handelsweg Brussel — Hasselt — Maastricht — Heerlen — Jülich — Keulen.⁶⁸⁾ Men creëerde derhalve van bovenaf, buiten de wensen der bewoners om — zo die al bestaan hebben — een nieuw plaatselijk bestuurs-gebied en -apparaat. De stichtings-oorkonde maakt in elk geval geen vermelding van door de bewoners in deze zin naar voren gebrachte verlangens. Het plaatselijk karakter kreeg inmiddels een eigen accent door de voltooiing van de monumentale burcht, bedoeld als bolwerk voor de Brabantse politiek tegen Jülich : een satelliet-staatje in het Heerlemer land!⁶⁹⁾

De grenslijn tussen Hoensbroek en Heerlen werd bij oorkonde van 26 oktober 1388 vastgesteld zoals deze nu nog loopt: .. . . den weg, loopende van Amstenrade, voorbij het riddergoed Ter Wyer, langs de dorre heister (= eik), tot in het midden van den weg, die uit dezen Ter Hoevenwaarts gaat; van daar regt over het veld achter den hof Ter-Hoeven, tot in de Molenbeek, welke achter den voorschreven hof vloeit. Van hier ging de scheiding, midden door de molen- of roode beek, opwaarts voorbij de molen van Ter Wyer tot in de halvescheid van den weg loopende nevens Rennenberg, door den Koningsbeemd voorbij den hof van wijlen Renier van der Esschen; voorts dezen weg opgaande, langs de linde van Ten-Esschen, tot in het midden van de Geleen, waar de olie molen plagt te staan (nabij het kasteel Rivieren).⁷⁰⁾

Een beslist ernstig karakter kreeg de insnijding in het oorspronkelijk afgeronde Heerlen's territorium, toen in 1618 vrijheer Frederik van **Schaesberg** het bestuur verwierf over het gelijknamige gebied. De reden van dit grondverlies aan Heerlen's oostgrens wordt eveneens in de stichtings-akte nader geformuleerd en is nagenoeg van dezelfde strekking als die te Hoensbroek met dit verschil, dat de tijdsomstandigheden de inhoud der beweegredenen deden wijzigen. In dit verband documenteren wij ons op een getuigenis van een inwoner van Schaesberg.⁷¹⁾ Verpanden en verkopen van heerlijkheden was enerzijds de wijze, waarop aanzienlijke heren beloond werden voor trouwe diensten, maar anderzijds was het voor de regering een middel om aan geld te komen. De regering te Brussel was steeds in geldverlegenheid sedert de opstand der noordelijke gewesten (80-jarige oorlog), die het onderhoud van 'n leger en andere uitgaven noodzakelijk maakten. Tot de adellijke heren, die uitblonken door trouw aan hun wettige heer en aan de katholieke Kerk behoorde jonker Frederik van Schaesberg. Bij tal van gelegenheden, op de landdag van het land van Valkenburg, waarin hij als bezitter van een riddermatig goed zitting had, en als afgevaardigde van die landdag naar de regering te Brussel had hij zich trouw aanhanger en ijverig dienaar van koning Philips II en zijn dochter Isabella, die hem in de Nederlanden was opgevolgd, getoond en hun geld voorgeschoten.

Als bewijs van erkentelijkheid ontving hij van Philips II onder dagtekening van 20 januari 1598 een koninklijk patent, waarin aan hem en zijn gemalin het recht verleend werd om over hun leengoederen en andere bezittingen vrij te mogen beschikken.

Twintig jaar later richtte Frederik een verzoekschrift aan de Aarts-hertogen te Brussel om zijn riddermatig leen tot een *zelfstandige* heerlijkheid te verheffen. Hij beriep zich daarbij op de trouwe diensten, die hij en zijn voorgangers aan de hertogen van Brabant hadden bewezen. Op dit verzoek werd gunstig beschikt en bij besluit der Aartshertogen van 20 april 1618 werd Schaesberg tot een erfelijk leen verheven met volledige bestuursmacht ten behoeve van jonker Frederik, die — zoals het document vermeldt — zonder onderbreking in onze dienst was zowel in het bestuur van het land van Valkenburg als bij andere voorkomende gelegenheden. Het rechtsgebied der nieuwe heerlijkheid strekte zich uit over zijn eigen bezittingen en over de gehuchten Scheydt en *Palenberg*, die eigendom waren van hunne hoogheden de hertog en hertogin van Brabant. ⁷²⁾ In een document, in dorso getiteld „*Visitatie der limieten tussen de heerlijkheid Schaesberg en Banke van Heerlen*” is op datum van 21 juni 1619 *de grens tussen Heerlen en Schaesberg* zoals deze tot 1 juli 1958 bestaan heeft nauwkeurig omschreven. Een en ander geschiedde ten overstaan van de rekenmeester Clockman, procureur-generaal van Brabant en Adriaan de Grootte, rentmeester der domeinen van Valkenburg. ⁷³⁾

Er wordt wel eens ten onrechte beweerd, dat ook *Voerendaal* vóór het jaar 1800 van Heerlen zou zijn afgescheiden. Juist is, dat van 1627—1634 een kortstondige separatie heeft plaats gehad; Heerlen heeft in laatstgenoemd jaar zijn rechten op *Voerendaal* teruggekocht. Tijdens de Banksvergadering van 7 oktober 1776 wees Heerlen aan *Voerendaal* „vanwege de grote afstand” 4 hoofdambtenaren toe, door Heerlen te salariëren, die ter plaatse de bewoners bij het voeren der overheidsadministratie van dienst zouden zijn.

HEERLEN CENTRUM-GEMEENTE, ANNO 1796.

Na ongeveer twee eeuwen zou de nieuwe Franse revolutionaire overheid naar de eeuwenoude toestand teruggrijpen en *Heerlen* weer *de centrumzetel* maken van zijn randgemeenten, met uitzondering van Hoensbroek. Het besluit van de prefekt van het departement der Nedermaas van 3 maart 1796 bepaalde onder art. 1, dat de voormalige hoofdbank Heerlen, samengesteld uit de dorpen en gehuchten van Heerlen, *Voerendaal* en hun onderhorigheden tesamen met Schaesberg en zijn ressorten een kanton zullen vormen, afgescheiden van dat van Valkenburg.

Aanleiding tot het nemen van dit besluit was — zoals o.m. in de considerans gezegd wordt — de *belangrijkheid van Heerlen*, hetwelk met zijn dependentiën een inwonerstal van 7.000 zielen telt en dat bovendien uit verschillende andere essentiële opzichten verstrekkende gevolgen heeft. Daarbij heeft de departementale administratie van de Nedermaas zich laten leiden door het rapport van zijn plaatselijke hoofdambtenaar, de commissaris van het Directoire exécutif te Heerlen, die zijn gegevens en zienswijze t.a.v. deze samenvoeging had geformuleerd aan de hand van ter plaatse geïnterviewde personen in de betrokken te herenigen gemeenten. ⁷⁴⁾

Grondwettelijk steunde deze „annexatie” op de constitutie van 22 augustus 1795 (5 fructidor an III), waarbij was bepaald, dat slechts gemeenten met méér dan 5000 inwoners een eigen bestuurlijke organisatie zouden hebben.

Aanvankelijk had men in deze richting nog verder willen gaan. Reeds op 10 december 1794 was door de Agent National een verdeling van het arrondissement Maastricht in kantons ontworpen. Het *kanton Heerlen* zou bestaan uit de gemeenten Heerlen, Voerendaal, Schaesberg, Bruns-sum, Schinveld, Jabeek, Merkelbeek, Amstenrade, Oirsbeek, Bingelrade, Schinnen, Geleen, Spaubeek, Nuth, Vaesrade, Wynandsrade en Hoensbroek.⁷⁵⁾ Het heeft er alle schijn van, dat men zich hierbij door het verleden liet inspireren en met name de voormalige onderbanken weer onder Heerlen's bestuur heeft willen brengen.

Nog in 1797 bekleemtoonden de commissarissen, aangesteld voor de uitvoering der nieuwe belastingwetten, de verbondenheid van Voerendaal en Nieuwenhagen met Heerlen, in de volgende zin : . . . . . ainsi que la résolution prise de faire aucune séparation de villages de Voerendaal et Nieuwenhagen comme communes de celle du chefieu d'Heerlen par rapport à ce travail attendu qu'ils n'ont jamais subsisté particulièrement, que jamais des limites n'ont existés entre les territoires de ces villages et celui d'Heerlen, n'étant qu'un seul et même qu'il serait extrêmement difficile sinon impossible de pouvoir effectuer une séparation convenable”.⁷⁶⁾

Ingevolge de wet van 18 pluviôse an VIII (7 febr. 1800) werd de kantonale structuur omgezet in een gemeentelijk arrondissement; het gemeentelijk leven keerde terug naar de gemeente, met dien verstande, dat de administratieve verbondenheid, zij het dan van meer formeel karakter, met de kantonale bestuurszetel bleef bestaan.⁷⁷⁾

Afgezien van zijn functie t.a.v. de rechterlijke indeling, diende het kanton Heerlen als basis voor de organisatie van de bureaux van weldadigheid; sinds het senatus-consulte van 14 thermidor an X (2 aug. 1802) ook voor de inrichting van de kiezerskorpsen, de z.g. „assemblées cantonales” en na 8 nivôse an XIII (29 dec. 1804) eveneens voor de inrichting van de militie-registers.

Het belangrijke van deze bestuursmaatregel was evenwel, dat nu voor het eerst in de loop der geschiedenis *Voerendaal en Nieuwenhagen zelfstandige gemeenten* werden, terwijl Schaesberg zijn eigen huishouding weer herkreeg.

De grens met Nieuwenhagen is ingevolge een besluit van de municipale administratie van het kanton van Heerlen ddo. 20 augustus 1798 (3 Fructidor an VI) in een op 22 augustus d.a.v. opgemaakt proces-verbaal nader omschreven. Typisch is in dit document de zinsnede, waarbij opgemerkt wordt, dat de heide gemeenschappelijk bezit zal blijven van Heerlen, Schaesberg en Nieuwenhagen.⁷⁸⁾ Zulks herinnert aan de oude toestand, toen de Heerlerheide onverdeeld bezit was van het onverdeelde Heerlense hoofdschepenbanksgebied.

Dat Nieuwenhagen reeds vóór de toevoeging van het kwalitatief van

„zelfstandige” gemeente de tot heden toe van kracht gebleven begrenzing kreeg, hield verband met een bestuursmaatregel in de belastingsector.

De uitvoering der nieuwe belastingwetten was mede aanleiding, dat tussen *Heerlen en Kerkrade* een geschil ontstond over het juiste grensbeloop nabij Terwinselen. Deze aangelegenheid werd door het departementale bestuur bij zijn besluit van 3 november 1799 (12 Brumaire an VIII) geregeld. Uit de considerans blijkt, dat zoveel mogelijk de natuurlijke waterlopen zoals beekjes en vloedsgraven als richtinggevend moesten worden aangehouden.⁷⁹

Een grensgeschil tussen *Heerlen en Brunssum* kreeg zijn definitieve oplossing bij besluit van de centrale administratie van het departement der Nedermaas ddo. 17 oktober 1799 (25 vendémiaire an VIII) zoals deze thans nog van kracht is.⁸⁰

T.a.v. *Voerendaal* geven de voorhanden bescheiden geen uitsluitel, temeer, omdat de toelichtende kaarten (cartes figuratives) verloren zijn gegaan.⁸¹) De bestaande Koekoeksweg evenals het oude z.g. Aker voetpad waren evenwel reeds sinds eeuwen de parochiële grensscheiding tussen de St. Laurentius van Voerendaal en de St. Pancratius van Heerlen. De burgerlijke overheid heeft zich van deze bestaande toestand bediend om ook op bestuurlijk terrein eenzelfde grensscheiding door te voeren. Toen in 1815 het voormalige land van Valkenburg bij het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden gevoegd werd, behielden Schaesberg, Nieuwenhagen en Voerendaal hun bestuurlijke zelfstandigheid met behoud van de getroffen grensregelingen.

Vóór de franse periode bleef in de afgescheiden heerlijkheden Hoensbroek en Schaesberg het *bestuursrecht van Heerlen* normgevend. De oud-burgemeester Eg. Slanghen wijdt in zijn „Markgraafschap Hoensbroek” enige regelen aan het archiefbezit dezer gemeente. Zoveel staat vast, dat de Bankrechten van Heerlen naar de tekst van het lid van het plaatselijk Schepencollege Willem Scijngel, anno 1503, eveneens de vroedevaderen van Hoensbroek tot rechtsnoer dienden. Textueel betoogt hij, dat „de gewoonten en gebruiken, die in de hoofdbank Heerlen tot leidraad der justitie dienden, golden ook in de heerlijkheid Hoensbroeck; zij bestonden veelal in niet geschreven costumen of oude herkomen, welke, op het einde der 16e eeuw en later, door het geschreven regt, het eeuwig edict, styl ende manieren van procederen, plakaten enz. gedeeltelijk werden afgeschaft of gewijzigd”.

T.a.v. Schaesberg citeer ik als volgt: „Door de oprichting der heerlijkheid veranderde de rechtskundige toestand van de inwoners niet. De inrichting van het bestuur was gelijk aan dat van de Hoofdbank van Heerlen, waarvan Schaesberg afgescheiden was. Ook de regels voor de rechtspraak, de costuymen of gewoonten werden van Heerlen overgenomen, zoals ze in 1570 door een commissie uit de Staten van het Land van Valkenburg waren op schrift gesteld”⁸²)

Op *kerkelijk* gebied heeft de St. Pancratius van Heerlen in de loop der tijden zijn recht van dopen en begraven t.o.v. enige randgemeenten gehandhaafd. Vast staat, dat Schaesberg tot 1699 ter zake in 'n afhankelijkje

positie verkeerde. Nieuwenhagen kreeg even na 1740 wel zijn eigen kapel, maar daarmee niet de volledige parochie-rechten.⁸³⁾ De Doop-Trouw- en Begraafboeken van Heerlen, beginnende met het jaar 1588, bevatten zodoende talrijke namen van families, die hun woonplaats in een der Heerlense randgemeenten hadden. Voorts heeft de „St. Pancratius” lange tijd gediend tot grafkelder van de adellijke bewoners van kasteel Schaesberg.

Van al deze bestuurszaken zijn schriftelijke documenten nagelaten, die nu kostbare bewijsstukken vormen voor de geschiedschrijving van Heerlen. Zij berusten in het gemeentelijk archiefdepot, gedeeltelijk elders. Het archief is voor iedereen toegankelijk; de stukken kunnen kosteloos geraadpleegd worden.⁸⁴⁾

Samenvattend onderscheiden we in Heerlen's verleden de volgende tijdvakken, op grondslag van gezagswisselingen:

1. romeins bestuur: 50 v. Chr. — 400 na Chr.
Heerlen heette toen Coriovallum;
2. frankische periode:
Heerlen, een Karolingisch koningsgoed, dat zich mede uitstreckte over zijn huidige randgemeenten;
3. Heerlen, een heerlijkheid der graven van Ahr-Hochstaden (Rijnland);
4. Heerlen onder gezag van Brabant's hertogen (1244) en wordt een militaire grenspost in de linie Millen - Gangelt - Rimbürg - Hoensbroek - Wittem - Hertogenrade - Eynatten - Limburg bij Verviers (1390);
5. Heerlen wordt Generaliteitsland, bestuurd vanuit Den Haag (1661—1672);
6. Heerlen onder franse bezetting (1672—1678);
7. Heerlen weer onder staats gezag (1678—1793);
8. Heerlen onder frans republikeins bestuur (1793—1814);
9. Heerlen onder het verenigd koninkrijk (1814—1830);
10. Heerlen sluit zich aan bij de belgische opstand (1830—1839);
11. Heerlen binnen nederlands staatsverband sinds 1839.

Centrum van de Mijnstreek

± 170.000 inwoners, waarvan ± 73.000 mensen te Heerlen wonen.
Oppervlakte: ± 3433 ha.

Ligging

Heerlen ligt 22 km. ten oosten van Maastricht, 15 km. ten zuidoosten van Sittard, 15 km. ten noordwesten van Aken, 50 km. ten noordoosten van Luik.

Sociaal-economisch-overzicht

1. Romeinse tijd: belangrijk wooncentrum met thermengebouw; handeldrijvende bevolking; intensieve aardewerkindustrie; landbouw; keizerlijk poststation.
2. Frankische tijd + Middeleeuwen + Nieuwere Tijden: landbouwende bevolking; bloei van het leenstelsel, m.a.w. kastelenbouw en boerderijen. Plattelandsvesting tot einde 30-jarige oorlog.
3. Vanaf 1896: Industriële Periode: de Steenkolen-exploitatie. In of nabij Heerlen liggen de volgende mijnen: de vier Oranje-Nassau Mijnen, de Emma, de Hendrik, de Wilhelmina, de Julia, de Laura en Vereniging, de Domaniale Mijnen.
Gevolg: verval van de landbouw en van de verspreide bewoning; vervanging door het industrieel aspect met zijn stedelijke configuratie en gesloten bewoning.
Moderne stedenbouw.

Folklore

Carnavalsoptocht; schuttersfeesten; St. Maartensvuur in Welten.

Bezienswaardigheden

1. Het gemeentelijk oudheidkundig streekmuseum, Raadhuis, tel. 8010, toestel 32.
Bijzondere vermelding verdienen:
  - a. de romeinse periode (maquette + foto's romeinse thermen);
  - b. maquette van het Heerlens fort.Zetel van de historische Kring „Het Land van Herle” en van de Kring Heerlen van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.
Uitgave van een streektijdschrift en organisatie van excursies.
2. Het geologisch bureau met museum, Akerstraat 86, tel. 3410. Een afdeling van de Geologische Stichting, beoogt het verichten van geologische onderzoeken t.b.v. het mijnwezen, het samenstellen van officiële geologische kaarten enz. Bovendien verzamelt het bureau een grote verscheidenheid van collectiën op geologisch gebied, die bijzondere bezienswaardigheid genieten. Zetel van de afdeling Heerlen van het Natuurhistorisch Genootschap, dat excursies organiseert.
3. De Gevangentoren, noordoostelijk naast het priesterkoor der St. Pancratiuskerk gelegen, in de documenten genoemd de „Bickersteyntoren” (1493). In één dezer vertrekken zetelde tevens het Bestuur der Hoofdschepenbank Heerlen. Op de bovenste verdieping 3 cachotten + folterkamer, die vooral gedurende de Bokkerijdersperiode dienst hebben gedaan. De toren staat met zijn oostzijde in de rooilijn van de walmuur.

4. De toren der St. Pancratiuskerk, gebouwd $\pm$ anno 1390, oorspronkelijk de donjon van Herle, ten dienste van de hertog van Brabant en Limburg, onze toenmalige landsheer.
5. Het Kerkplein, de ten noorden der St. Pancratiuskerk ingebouwde open plaats, binnenpleintje der ommuurde ruimte ($\pm$ 1200—1700) voor zover niet gebezigd als kerkhof. Uit het oogpunt van versterking was dit plein kunstmatig opgehoogd geworden, naar de zijde van de Bongerd (markt) duidelijk waarneembaar. Onder dit plein bevinden zich zware gewelfde gangen, waarin eertijds de munitie, karonnetjes enz. opgeslagen stonden.
6. „Achter gen auw hoezer” d.w.z. achter de oude huizen van de Emmastraat (westelijke zijde), waar nog restanten van de vroegere zware walmuren van Heerlen's fort te zien zijn (ingang tussen de huizen nrs 19 en 20).
7. De St. Pancratiuskerk, zetel van het Dekenaat Heerlen. Romaanse bouwstijl met invloeden van de abdijkerk van Rolduc of van de O.L. Vrouw van Maastricht. Bouwjaar: $\pm$ 1195. In 1901—1903 belangrijk vergroot (rijksmonument). „Pancratius” herinnert aan Rijnlandse ridder-invloeden. Anno 1049 stond te Heerlen het St. Andreaskerkje.
De crypte is een verbouwing van een der gewelfgangen van de voormalige plattelandsvesting.
8. De St. Martinuskerk te Welten, met klok anno 1519, verbouwd in 1874, de middeleeuwse vluchttoren in 1897 (rijksmonument); wordt reeds vermeld in 1049.
9. Oude of vervallen architecturen
  - a) Het voormalige adellijke huis „De Doom”, Welten (rijksmonument).
  - b) Het landgoed Strijthagen + de Weltermolen (rijksmonument).
  - c) Kasteel Terworm met economie-gebouw, 14e, 17e en 19e eeuwse bouwonderdelen (rijksmonument).
  - d) Slot-ruïne Eikholt, waarvan de donjon nog gedeeltelijk overeind staat, alsmede het uit vakbouw en baksteen opgetrokken voormalige molenaarshuis, Eikenderveld (rijksmonument).
  - e) Het gebouw der Mijnvereniging, type van oud-Heerlense huizenbouw, Wilhelminaplein 24.
  - f) Het kastelencomplex Voerendaal: Cortenbach, Puth, Rivieren, Haeren.
  - g) Kasteel Hoensbroek en de kasteel-ruïne Schaesberg.

Natuurschoon

1. Het Aambos, centrum Heerlen, met hertenkamp.
2. Het gemeentelijk Imstenerbos, in het zuiden van Heerlen, hoog gelegen, nabij het hoogste punt, 193 m. boven A.P.
3. De uitgestrekte Heerlerheide, natuurmonument van de eerste rang, met Heksenberg.

4. Het bomenrijke keteldal van Benzenrade en het Gullickerbos nabij de Dael, richting Ubachsberg.
5. Het plateau van Kunrade, Ubachsberg en Vrouwenheide, zuidwestelijke richting.
6. De omgeving van het landgoed Terworm.

L. v. HOMMERICH.

(Verklaring van de nummers van de kaart, geplaatst tussen pag. 48 en 49.)

EXPLICATIE ENDE DECLARAETIE GEHOORENDE TOT DE CAARTE FIGURATIEF RAEKENDE DE TEMSEN EN WAETER LOOPEN DOOR EN OM HET DOORPH VAN HERLEN.

Den tweden octobris 176. en meer volgende daegen verclaere ick ondergeschreven geswooren Landmeter bij den Edelen moegenden Raede en Leenhoeve van Braband in S: Haege geadmettiert ter Requesitie van den wel Ed:Heer de Heer van Panhuijs Rintmeester van Haer Ho Mo Domeijnen Lande van Valckenborg en ten overstaen van Hindrick Pelt opgenoomen en gecartiert te hebben een gedielte van het doorph van Herlen alsmeede de aude temsen ofte waeterloopen gaende door en omme het dorph van Herlen en een District van Erven en besitters alles so ende gelick aan mij ter plaetse is woorden aangeweesen in de neffens gaende Caarte Figuratief beschreven en sub. Lettris et Nommers is woorden geteekent. Verbildende sub. Lettris A B. De aude tems achter den Huevel dewelcke een gedielte volgens de aude Boemen en haegen Breijdt sijnde 26 voeten en bij naer aen den No 1 ad 32 voeten en tusschen den No 1 en 2 ad: 15 a 16 voeten so dat naer augenschijn den No 1 in sijnen Colhoff souden hebben sereca theen Roede en de geheele tems soude aen maete houden volgens de Erste breijde sereca viertigh cleijn Roede. Bij Lettris A alwaer het waeter genamt het vloot door een Caanael is loopende tot Lett B van daer afloopende door het getsgen genamt het neuw Straetjen tot aan de Land Straet gaende naer mastricht sub Lett C alwaer het selve waeter is afloopende ter slincker sijde naer den Poul en huijsen op de weghscheijt alsmeede door het Caanael ende vloetsgraef door de weijde naar de tems achter de tesch tot sub Lettris D alwelcke tems van sub Lett D tot E breijdt sijnde volgens de aude Boemen en Stocken 24 voeten groot in het geheel sereca 36 cleijn Roede van voors. Lett E doorgaende achter den Bongaert tot sub. Lettris F alwaer deselve tems maer Ene breijde heeft op enige plaetse 10 a 12 tot 16 voeten so dat aldaer bij de hier neffens gelegene Erven de aendere breijde ingetrocken sijn alwelcke tems soude sereca groot aen maete zijn volgens de erste breijde 40 cleijn Roede in alwelcke tems voorgaende tijt het waeter ingekomen is uijt den Kerckgraef sub

No 26 door den Bongaerts weg en door de Erve getk. sub No 18:17:16 en 11, aen sub Lettris F heeft het waeter uijt voors. tems sijnen afloop door enen graef tot aen den weg genamt achter de gebrande plaats sub Lett G alwelcke graef naer aensijn een breijde heeft van enen vloetsgraef alwaer het selve waeter ter slincker hant kan afloopen door enen vloetsgraef sub Lett J als meede ter Rechter hand naer den Schram sub Lettris H.

De terrin sub Lettris K:L:M:N alwaer ock een tems geweest is dewelcke met een muyr toegemaectt tusschen de Bauagie van de wed: Lotaris de Heselle genamt het manhuijs sub No 56 en de Bauagie van Linssen sub No 55 brijt 8 voet alwaer het waeter sijne inlossinge heeft gehand uijt den Kerckgraef sub No 32 van daer door en beneffens de Erven tot Lett m alwaer geene tems meer en is te sijn als een wienig delle ofte laegde van daer tot sub. Lett N tot aen de gastistraet sijnde nog een hoole gracht alwelcke terrin lanck sijnde 35 Roede 12 voeten verders de terrin sub Lettris O P Q beginnende aen de gastistraet doorgaende tot aen de viemarck pordt alwaer gene tems meer en is als bij sub lett: Q tusschen de bauagie van Jacobus Crombag ende de wed: Roobroeck briet $9\frac{1}{2}$ voeten alwaer de wed. Roobrock enen Backovent heft gemaect in de tems 8 voeten brijdt alwelcke terrin lanck is $26\frac{1}{2}$ Roede soude op voors. brijde van $9\frac{1}{2}$ voeten aen maete sijn serca 16 Roede verders de terrin R S T sijnde enen wegh genamt het morrestraetje waer van een gedeilde bij sub Lett R breijdt 16 voeten en verders 8 voeten nog opwaerts bij sub Lett S breijdt 10 voet alwaer denselve wegh toegetunt edog ene groote hoelighiet heeft tot aen de gastiStraet sub Lett T alwelcke weg van S tot T lanck is sereca 25 Roede

Volgen de naemen der besitters dewelcke Hunne erven aen gemelde temsen hebben ingevolge de nommers in de selve geplaets.

- Nom: 1 bij Lettris A Huijs en Colhoff van gerardus penners genamt den Huevel
- No 2 weijde van de wed: Petrus Ritzen
3 weijde van de erfgn. Hindrick Schielen
4 weijde den Theenhoff van de Heer Lamberts
5 weijde van Petrus Souwerijns
6 dito weijde van de wed: Petrus Ritzen
7 weijde van Thiodoris Starmans
8 Huys weijde van Thiodoris Starmans en anna Schils
9 weijde en Colhoff aen andries Kuijpers
10 Huijs Colhoff en weijde van Jacobus Meens
11 weijde aen Reijnier Roosbaum
12 Colhoff van Hindrik Scheepers
13 Colhoff van
14 Colhoff van
15 Huijs Colhoff en weijde van Mattis Boust

- 16 weijde van gerardus merckelbagh
- 17 weijde aen Jan Beerens altaer goederen
- 18 Huijs Colhoff aen Joes Lubben
- 19 Colhoff aen gerardus Schils
- 20 Colhoff van Laecuyjsijn
- 21 Weijde van Nycolaes Kuijpers
- 22 Weijde aen de wed: Lamb: gorne
- 23 Colhoff van Paulus allelijn
- 24 Weijde van Jacobus Schils
- 25 behuysinge van gerardus Schils alwaer enen Backovent met Boegen boeven den kerck graef gemaekt is en het water koomende achter de aude huijsen heeft voortijden door de Bauagie langs de kerckhoffs muyr naer den kerckgraef afgeloopen
- 26 verbeldende den kerckgraef waer van een gedielte langs de kerckhoffs muyr droogh is liggende en door die daer tegens gelegene huijse geprofiteert woordt
- 27 Bauagie en Colhoff van de wed: Landman waer van een gedielte kerckgraef gewest is nu een kouts Remijs daer op staende met een overdeckt Caanael door den grondt gemaekt dat het waeter van den overste kerckgraef naer den underste kunne afloopen
- 28 Huys (Bauagie) en Colhoff van Johannes Merckelbagh
- 29 Bauagie en Colhoff van Loerintius Meyers
- 30 Bauagie en leghplaets aen de Wed:
- 31 Een gemeijne plaets alwaer het waeter van den overste Kerckgraef naar den underste over af loopt
- 32 Den Kerckgraef aen de Kerckhoffs Brugge
- 33 Bauagie en Colhoff van gerardus penners dewelcke een gedielte voortijden soude Kerckgraef gewest zijn dog nu niemend meer kennis daer van hebbende
- 34 Bauwaegie en Colhoff van Jacobus Schils waer van oek een gedielte soude Kerckgraef geweest zijn
- 35 Bauwaegie gebaut door de Bank voor den voorleeser ofte kuster
- 36 Bauagie van Joannes Speijkers
- 37 Bauagie van den Heer Schepen Schouls
- 38 Bauagie van Caspaer Scheepers
- 39 Bauagie van Hendrickus Scheepers alwaer een gedielte bij octroij op de gemeynde is staende
N:B: tegens diese Nommers en de Kerckhoff muyr light een gemeyne plaets genamt achter de aude huysen groot circa 8 Roede

Op den Kerckhoff

- No 40 Bauagie van Joes Peter Mertens
- 41 Bauagie genamt in den Engel
- 42 Den gevangen tooren

- 43 Bauagie en Colhoff van de Banck alwaer den Predikant is
woonende
- 44 Bauagie van Lotaris vooraetzen
- 45 Bauagie en Colhoff van Gerardus penners
- 46 Bauagie en Colhoff de pastoraet
- 47 Bauagie en Colhoff aen de Erfgen Peter Caspaer Dauzenberg
- 48 Bauagie van gerardus merckelbagh
- 49 Bauagie van Reijnier Roosbaum
- 50 Bauagie en Coolhoff aen de Erfgen Jacob: Keulaerts
- 51 Bauwaegie aen de erfgen Mattis Werdens
- 52 Bauagie van de wed: nu Andries Cluesen
- 53 Bauwagie van Joes: en Hindrickus merckelbag
- 54 Bauagie van Lemmen merckelbagh
- 55 Bauagie en Colhoff van Linssen
- 56 Bauagie en Colhoff van de wed: Lotaris de Hesell
- 57 Bauagie en Colhoff van de advocaet
- 58 Coolhoff aen frederick Scheepers
- 59 Bauagie en Colhoff van Baltusaer Frins
- 60 Bauagie en Colhoof van Joes Alsdorff
- 61 Bauagie en Colhoff van Looduwiek Wiertz en de wed: Wolters
- 62 Bauagie en Colhoff van Joannes Timmers
- 63 Weijde van Leonardus Boust
- 64 Colhoff van Joannes Schils
- 65 weijde van Gerardus penners
- 66 weijde van Joes Schrinmaekers
- 67 weijde van Joannes Schils
- 68 Colhoff van gerardus merckelbag
- 69 Bauagie en Colhoff van Joes Raeven
- 70 Colhoff van Joannes Schils
- 71 Colhoff van Servaes van Aust
- 72 Bauagie en Colhoff van H. H. Cloot
- 73 Bauagie en Colhoof van de wed: Roobroek
- 74 Bauagie en Colhoff van Jacobus Crombagh
- 75 Bauagie en Kolhoff aen Sr A Roobroek
- 76 Bauagie aen frederick Scheepers

Quod attestor
J. P. Mertens
Gesw. Landmeter

- 1) *H. von Petrikovits* : Die Erforschung des röm. Rheinlandes seit dem zweiten Weltkrieg. Rheinisches Jahrbuch 1956, nr 1, 90-91.
- 2) *J. Breuer* : La Belgique romaine, Brussel 1946, 19.
- 3) *J. Holwerda* : Die tungrischen Stämme am Niederrhein, Oudheidk. meded. Leiden, N.R. XVI, 21.
- 4) *R. Müller* : Oppidum Atuatuorum und die spätrömische Poststrasse Bavai-Lüttich-Heerlen-Köln. „Gymnasium” 1954 H. 4 (Heidelberg) 326-339.
A. Munsters : Atuatuca. Maasgouw 1953, 130-136.
- 5) *A. Byvanck* : Nederland in den romeinchen tijd. Leiden 1943, dl. I, hfdst. 3.
- 6) *J. Heurgon* : L'inscription de Tibère à Bavai. Miscellanea H. v.d. Weerd, Brussel 1948, 324-326.
Over de populariteit van Drusus, Germanicus en hun familie :
J. Hatt : Histoire de la Gaule romaine. Paris 1959, 119-121.
Velleius Paterculus : Römische Geschichte. Berlin 1919, 98-99.
L. v. Hommerich : Zuidlimburg ten tijde van Christus' geboorte, Steenkool, Kerstnr 1953, 388-391, Heerlen.
- 7) *H. v. Petrikovits* : Birten, Festschrift für Alb. Steeger, 1951, Bd. III, 37.
- 8) *H. v.d. Weerd* : Inleiding tot de Gallo-romeinse archeologie der Nederlanden, Antwerpen 1944, 9 en 10, 34-36.
J. Breuer : o.c., 54-56.
J. Hatt : o.c., 93-94.
- 9) *M. Vermaseren* : De romeinse beschaving in midden-Limburg. Hist. opstellen over Roermond en omgeving. 1951, 47-48.
J. Mertens : Les routes romaines d.l. Belgique 1955, 44 blz. (met luchtfoto's).
- 10) *H. Hardenberg* : De landgraaf in de Heerlerheide. Tijdsch. Kon. Ned. Aardr. Genootsch. 1946. Dl. LXIII, 6; 737-753.
J. J. Jongen : Waartoe diende de landgraaf? Bull. Land v. Herle - 1958, 101-103.
H. Hardenberg : De romeinse tijd. Limburg's verleden, Maastr. 1960, 124-133.
- 11) *J. Knaepen* : La route d'Aix-la-Chapelle à Visé. Bull. Institut archéol. liégeois 1951, 5-37.
C. A. Huygen : De landweg Heerlen-'s Gravenvoeren. Bull. Land van Herle 1954, 132 en 1955, 6.
idem : Romeinse landindeling en rom. wegen in Zuidlimburg. De Bronk, 1960, 353-355.
- 12) *L. v. Hommerich* : Het vraagstuk Coriovallum. Publications Soc. hist. Limbourg, Maastr. 1949, dl. I, 275-293.
idem : Gids gem. oudheidk. museum Heerlen 1947.
idem : Vondstmeldingen, gepubliceerd in Bull. Land v. Herle vanaf 1951 en in De Maasgouw.
- 13) *Honderd eeuwen Nederland* : Nederland nummer Antiquity and survival. Vol. II no. 5-6. Den Haag 1959, 312-313.
- 14) *P. Modderman* : De belangstelling voor de vaderlandse archeologie. Groningen 1955. Twee soorten archeol. kennisbronnen, blz. 11.
- 15) *L. Weisgerber* : Das römerzeitliche Namengut des Xantener Siedlungsraumes. Bonner Jhrb. H. 754, 1954, 94 vlg.
B. Stolte : De oudste naam van Heerlen. Maasgouw 1957, 67-70. Deze auteur vergist zich in zijn mening, dat ik de zienswijze van R. Müller zou delen. Ik beperkte mij tot de weergave van diens zienswijze.
P. Tummers : Problemen rond de namen Coriovallum en Heerlen. Bull. L. v. Herle 1956, 89-93.
idem : Deux toponymes celtiques de Hollande : Coriovallum et Catualium. Ogam, Rennes 1957, dl. IX, 381-383.
idem : Tweetaligheid in Zuidlimburg Akademiesdagen X, A'dam 1957, 49-71.
- 16) *S. Corsten* waarschuwt tegen het gebruik v.d. plaatsnamenkunde m.b.t. de hiermee terecht of ten onrechte in verband gebrachte bewoning; zie: Das Heinsberger Land im frühen Mittelalter. Ann. Hist. Ver. Niederrh. 161 (1959), 7.

- 16) O. *Doppelfeld* : Römische und Fränkische Zeit, in *Ausgewählte Quellen zur Kölner Stadtgeschichte*, I. Köln 1958. Hierin deelt hij op blz. 5 mee, dat ook Keulen als Romeinse nederzetting plaatselijk een geheel *nieuwe* stichting is zonder voorafgaande bewoning.
- 17) W. *Willems* : De vóór-Romeinse urnenvelden in Nederland. Maastricht 1936. 26 en 29.
- 18) H. v. *Petrikovits* : Novaesium, das römische Neuss. Köln 1957.
- 19) J. J. *Jongen* : Handboek der geografie v. Nederland. 1956. Dl. VI. Limburg, 62.
- 20) J. *Hatt* geeft Tiberius Claudius de titel van „empereur gaulois” (o.c., 128). Er zijn aanwijzingen voor de aanleg v. stadsstraten te Tongeren onder Claudius (H. v.d. Weerd : *Inleiding gallo-rom. archeologie* Ned. Antw. 1944, 89-90). Voorts wordt Claudius de stichter v. Utrecht anno 48 genoemd (Tentoonstelling rom. Nederland 3 juli - 3 okt. 1948. 1900 jaar Utrecht). De Claudische vicus v. Rimburch in : *Zeitschr. Aachener Geschichtsverein* 1926-27, 285-290. Claudisch wegdek te Heerlen-centrum, geconstateerd door J. Bogaers (Persberichtencollectie Gem. archief Heerlen, anno 1952, sept. 5). Onder Claudius begint de regelmatige import van terra sigillata te Heerlen (*A. E. v. Giffen* : *Thermen en castella te Heerlen-Coriovallum*, Brussel 1948, *Miscellanea H. v.d. Weerd* 231). Ook *Tuddern* (richting Xanten) ontstond als Claudisch dorp (*W. Piepers* in *Heimatkalender Geilenkirchen-Heinsberg* 1956, 21).
- 21) L. v. *Hommerich* : De Romeinse pottenbakkerijen te Heerlen. Maasgouw 1952, 26-29.
- 22) O. *Doppelfeld* : Römische Grossbauten unter dem Kölner Rathaus. Germania 1956. Hierin de Claudische thermen onder St. Cäcilien.
- 23) R. *Fellman* : Die Principia des Legionslagers Vindonissa etc. Brugg 1958. 44 en afb. 20.
- 24) J. *Waltzing* : Inscription métrique des thermes romains trouvés à Arlon (1907 in : XXIe congrès archéol. et hist. de Belgique. Luik 1909, dl. II, 718-719).
- 25) A. *Byvanck* : o.c., I, 177.
Schulten : Flurteilung u. Territorien in den röm. Rheinlanden. *Bonner Jhrb.* H. 103 (1898), 40.
C. *Edelman* : Sporen van een rom. landindeling in Zuidlimburg. *Berichten rijksd. oudheidk. bodemonderzoek*. Amersfoort 1959, 49-56.
- 26) H. v.d. *Weerd* : Het economisch bloeitijdperk van Noord-Gallië in den rom. tijd. *Meded. K. Vl. Ac. v. W., Kl. Lett.*, 1940, nr 4, 3-25.
- 27) J. *Bogaers* : over de vicus Heerlen, in : *Honderd eeuwen Nederland*. den Haag 1959, 143-167, met plattegrond.
- 28) H. v. *Petrikovits* : Die Ausgrabungen in der Colonia Traiana. *Bonner Jhrb.* H. 152 (1952), 51-52.
J. *Bogaers* : Civitas en stad van de Bataven en Canninefaten. Nijmegen-Utrecht 1960.
- 29) P. *Girard* : *Manuel élém. du droit romain*. Paris 1929, 115.
- 30) idem : o.c., 256-258.
- 31) idem : o.c., 123-125.
A. *Byvanck* : o.c., II, 478-480.
Fr. *Vittinghoff* : Röm. Stadrechtsformen zur Kaiserzeit. *Zeitschr. Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte, Röm. Abt.*, Weimar 1951, bd. 68, 463.
- 32) H. *Hardenberg* : o.c., 120-121. Sinds derde kwart vierde eeuw ingedeeld bij de civitas Tungrorum (blz. 158).
Fr. *Mayer* : Zur ältesten Geschichte des Landes Wassenberg. *Ubiere oder Tongrer?* *Zeitschr. Aachener Geschichtsver.* 1912, 53-94.
P. *Tummers* : *Tweetaligheid in Zuidlimburg*, enz., 52.
- 33) L. *Janssen* : Kaartje bij dictaat Kerkgeschiedenis voor de studenten Groot-Seminarie Roermond.

- 34) *H. v. Petrikovits* : Das röm. Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945, Köln 1960, 101.
- 35) idem : Der niedergermanische Limes u. die Grabungen in Gellep. Der Niederrhein 1955, 4.
Th. Mommsen : Röm. Stadtrecht. Tübingen 1952. III, dl. I, 120, 798-799.
- 36) *P. Girard* : o.c., 256-258.
J. Hatt : o.c., 92-93.
- 37) Oudheid. Meded. 1944, N.R. XXV, 102.
- 38) *H. v. Petrikovits* : Das röm. Rheinland, enz., 72-84.
- 39) *G. Vollmer* : Die niederrheinische Städte unter besonderer Berücksichtigung des linken Niederrheins. Der Niederrhein 1953, 28-29.
H. v. Petrikovits neemt het bestaan v.d. landinwaartse limes (grenslijn) niet meer aan. De Rijnlinie kan ook in een langzaam afzwakingsproces buiten werking zijn gesteld. Deze mening wordt eveneens zeer positief verdedigd door *J. Stengers* : La formation d.l. frontière linguistique en Belgique ou de la légitimité de l'hypothèse historique Coll. Latomus XLI, Brussel-Berchem 1959, o.a. blz. 35.
- 40) Verslag van een lezing over de Archiefbronnen betreffende de geschiedenis van Valkenburg, gehouden door prof. dr. *Et. Sabbe* op 8 januari 1959 te Maastricht. Maasgouw 1959, 121-124.
- 41) *Fr. Kelleter* : Die Landfriedenbünde zwischen Maas u. Rhein in 14. Jhrh. Paderborn 1888.
- 42) *A. Verkooren* : Chartes de Brabant, enz., supplément 282.
- 43) *Fr. Kelleter* : o.c.
- 44) Chronyk landen v. Overmaas, Publications Limbourg, 1870, 13.
- 45) *J. Habets* : Diplômes de l'abbaye de Val-Bénoit. Relatifs à Simpelvelt, Elslo, Gronsfelt et Vaesrade. Publications Soc. hist. Limbourg 1884, 145-146.
- 46) *L. v. Hommerich* : De corporatiefrechtel. structuur der Vrijheid en hoofdbank Heerlen. Publications Soc. hist. Limbourg, 1939, 30.
- 47) *J. Renaud* : Die Frühburgen des benachbarten holl. Maasgebietes. Der Niederrhein 1953, 50-56.
Th. Wildeman : Rheini. Wasserburgen, Rheini. Verein für Denkmalpflege u. Heimatschutz 1954, 30-32.
N.B. Over afzonderlijke kastelen en versterkte huizen kan in dit bestek niet worden uitgewijd.
- 48) Publications Soc. hist. Limbourg 1873, 417-425.
- 49) *A. Munsters* : De Heeren van Stein als paladijnen der hertogen van Brabant. Publications Soc. hist. Limbourg, 1941, 71-149.
- 50) Inspectie-opdracht der Brab. forten, van 4 febr. 1406, in de landen van Overmaas. Brab. Rekenkamer nr 11, fol. 256 r°, Alg. rijksarchief Brussel.
- 51) *G. Smets* : Henri I, duc de Brabant 1190—1235. Brussel 1908.
- 52) *J. Groen* : Heerlen moderne stad. Mijn en Spoor in goud. 1952, 371.
- 53) *H. Wouters* : De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg; Nederlands archievenblad 1958-59, 5e afl., 215-241.
- 54) *H. Vogts* : Stadtbauprobleme in Städten von geschichtlichem Charakter; in: Die Heimat lebt, jrg. 1955/56; uitgave Rhein. Verein für Denkmalpflege und Heimatschutz, 40-52.
- 55) *L. van Hommerich* : Het vrijheidscharter van Heerlen. Miscellanea prof dr L. v.d. Essen. Brussel 1948.
- 56) *B. Hermesdorf* : Het stadsrecht van Sittard van 1243; Maasgouw 1947, 84-85.
- 57) SUSTEREN anno 1276 een oppidum. Twee poorten: de Sittarderpoort en Veuterpoort. Het stadje had binnen haar grachten een bijna cirkelvormige gedaante.
J. Habets : Bijdragen tot de geschiedenis van de voormalige stad Susteren en van de adellijke voormalige abdij St. Salvador aldaar; Publications . . . . . Limbourg 1869, 442.
's-HERTOGENRADE : anno 19 mei 1282 „oppidum”.

- P. Mey* : Gelderse charters uit München teruggekeerd. Den Haag 1953. Reggestnr 25, blz. 57.
- DALHEM (onder Visé : verlening van privilegiën door hertogin Johanna van Brabant, ± 1360.
J. Ceysens : L'ancien pays de Dalhem. Liege 1904, 14 en nota 1. Zeer vermoedelijk betreft het een bevestiging en uitbreiding van reeds bestaande vrijheidsbepalingen.
- HERVE : anno 1276 „scabini libere id est franke ville de Herve”.
Ernst : Codex diplomaticus Limburgensis, akte 236 (blz. 293) in zijn: Histoire du Limbourg VI.
- HENDRIKSKAPELLE : 30 september 1263.
 Chartes du duché de Limbourg, nr 1, Staatsarchief Luik.
- URMOND : ± 1300.
Th. G. Heyen : Enige grepen uit de geschiedenis van „De Vrijheid van Urmond”; in: Urmond, ondermijnde schoonheid. 1957.
 Gulden reeks van Limburgse monumenten, nr 6.
 Urmond met 4 poorten; belastingvrijheid.
- Terloops vermeld ik het uitvoerig artikel van *H. Hardenberg* : Het ontstaan van de vrijheid Tiiburg; in: Van heidedorp tot industriestad. Tilburg 1955.
- 58) *P. Peters* : De bestuurders van Heerlen.
 Jubileumuitgave V.V.V.-Heerlen, 1936, 192.
- 59) *J. Tesser* : Kerkwijding te Voerendaal door paus Leo IX in 1049.
 Herdenkingsnummer Maasgouw juli 1949, 57.
- 60) *L. v. Hommerich* : De historische ontwikkeling van Heerlen's plattegrond.
 Bull. Land van Herle 1956, 109-119.
- 61) *W. Roukens* : Limburgse toponymie II, Maasgouw 1942, 77.
H. Hardenberg : Limburgse plaatsnamen en hun betekenis voor het oudheidkundig bodemonderzoek.
 Publications Soc. hist. Limbourg, 1947, in het bijzonder 223-236.
J. Habets : Notes sur quelques objets funéraires d'origine franque trouvés à Heerlen.
 Publications Soc. hist. Limbourg, 1867, 471 vlg.
Frankische vondsten tussen Geleen- en Uilestraat en Valkenburgerweg-Zuid.
 Bull. Land v. Herle, 1955, 31.
- Foto *Merovingische stortbeker* uit Heerlerheide, zie: Limburg's verleden, Maastricht 1960, Pl. XVI, aanwezig in Gemeentelijk oudheidkundig museum Heerlen.
- J. Ypey* : De verspreiding van vroeg-middeleeuwse vondsten in Nederland (± 400 - ± 750). Berichten rijksd. oudheidk. bodemonderzoek Amersfoort 1959; onder: Heerlen, 104, 2e kolom.
- 62) De vondst van een inscriptiesteen met de letters TERM (?) bracht mgr. van Gils ertoe dit woordgedeelte te lezen als „terminus” i.v.m. de omgrenzing v.d. Heerlense vicus. (Mondelinge mededeling anno 1940 op het thermenterein, waar deze vondst werd gedaan).
- 63) *H. v.d. Weerd* : De romeinse villa's in België.
 Antwerpen, 1937, hoofdst. 5.
- 64) *A. Bruyn* : Die mittelalterliche Töpferindustrie in Brunssum.
 Berichten R.O.B. Amersfoort 1959, 139-188.
J. J. Jongen : Opgravingen te Brunssum-Schinveld.
 Bull. Land v. Herle, 1960, afl. 6, 139-140.
- 65) Zie de Bederekeningen voor het Land van Valkenburg, alg. rijksarchief Brussel. De wethouders droegen hoofdelijk een verantwoordelijke taak bij de uitvoering van gestemde Beden.
- 66) *P. Peters* : De bestuurders van Heerlen.
 V.V.V.-Heerlen, jubileumuitgave 1896-1936. Heerlen 1936, 192-198. Geïllustreerd.
- 67) *L. v. Hommerich* : Jaarverslag Gemeentearchief Heerlen 1943-1947

- 68) *H. A. Beaujean* : Geschiedenis van Hoensbroek en omgeving.
Heerlen 1941, 41-43.
- 69) *E. v. Nispen tot Sevenaer* : Nederlandse kastelen.
A'dam 1943, 2e druk, 73.
- 70) *E. Slanghen* : Het markgraafschap Hoensbroeck.
Maastricht 1958, 16 en 17.
- 71) *J. J. Jongen* : Gedenkboek . . . . Schaesberg. 1950, 41.
- 72) PALEMICH is sinds het jaar 1958 weer bij Heerlen gevoegd. Zie hierover mijn artikel in het Bulletin Land v. Herle, 1e afl. 1958.
- 73) *L. v. Hommerich* : Inventaris gem. archief Heerlen.
Oudhollandse periode : Limieten.
- 74) *Frans' archief gem. Heerlen* (1793-1814), inventarisnr 43.
- 75) *H. Hardenberg* : Inventaris der archieven . . . . v.h. departement v.d. Nedermaas. Den Haag 1946, blz. XI.
- 76) *Frans' archief gem. Heerlen*, inventarisnr 13.
- 77) *K. J. Frederiks* : De Napoleontische administratieve ordening.
„Gemeentebestuur” 1935, nr 7, 169-173.
H. Hardenberg : Inventaris . . . . departement Nederlaas, blz. XLVI-XLVIII.
- 78) „. . . . Quant à la Bruyère elle restera commune pour les communes de Herlen, Schaesberg et Nieuwenhagen comme elle a été il y a longtems”.
Frans' archief gem. Heerlen, inventarisnr 13.
- 79) *Frans' archief gem. Heerlen*, inventarisnr 46.
- 80) *Frans' archief gem. Heerlen*, inventarisnr 46.
- 81) *H. Hardenberg* : Inventaris . . . . departement Nedermaas, nrs 4202-4206/39 :
dossiers i.z. de limieten der gemeenten.
Lijst van kaarten en plannen enz., blz. 237 vlg.
- 82) *J. J. Jongen* : Gedenkboek . . . . Schaesberg, 1950, 43.
- 83) *J. J. Jongen* : De kapel van Nieuwenhagen.
Bulletin Land v. Herle, Lustrumuitgave 1945-1950, 9-14.
- 84) *N. Eussen* : Bronnen voor een genealogisch onderzoek in het gemeente-archief te Heerlen. Bull. Land van Herle, 1960, 93-101.

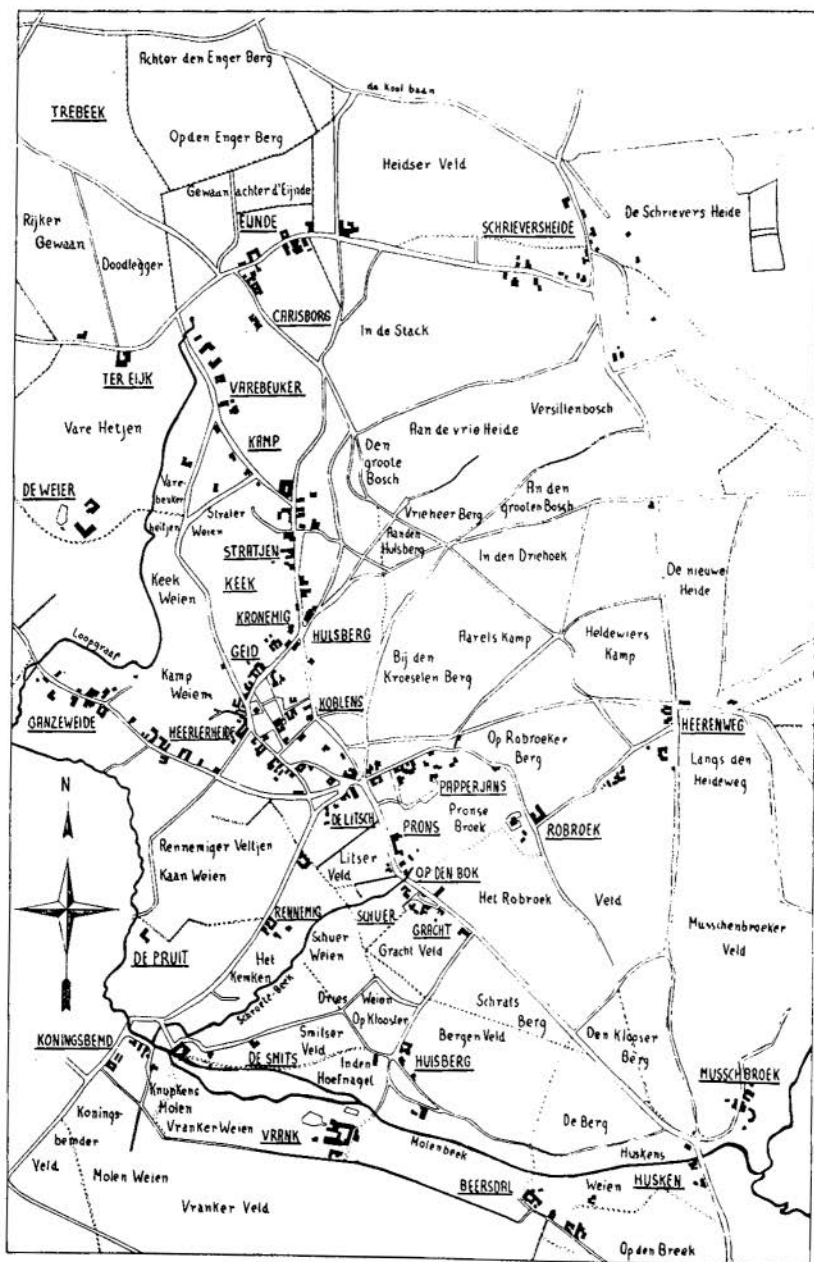
HEERLERHEIDE

door de eeuwen heen

HET noordoostelijk deel der langgerekte gemeente Heerlen heet in de historie Heerler heide en deze benaming voor het gebied benoorden de Caumer- of Molenbeek tot Brunssum en Amstenrade en Hoensbroek zou doen vermoeden dat hier een zandige heidegrond was, hier en daar bedekt met bos. Momenteel is deze bos- en heidestreek in ieder geval ingeschrompeld tot circa 250 HA. rond de Rode beek, maar ook eeuwen geleden was niet alles heide; Treebekerveld, Rennemicherveld, Schelsbergerveld is prima löss en langs de Caumerbeek met zijtakken was moerasgebied. Deze variatie in bodemgesteldheid zal wel een der oorzaken zijn voor het ontstaan en zich handhaven van talrijke bewoningsgroepjes; wij noemen slechts De Bok, Geit, Ganzeweide, Varenbeukel, Schrieversheide, Heerenweg, Cauvelens, Kronemig, Keek, Aan gen Graaf, Oppene Kamp, Oppen Ing, In gen Litsch, In gene Prons, In gen Schuur, In gene Köningsbeemd, Op ter Eyck, Oppen Gracht, de middeleeuwse lenen met kasteelboerderijen Roebroek, Rennemich, Vrank, Carisborg (= Heidehofke), Ter Weyer, Passart-Nieuwenhagen, Beersdal.

Het vermoeden, dat de oudste historie van Heerlen gezocht moet worden in deze contreien, wordt momenteel gedeeld door vakgeleerden, o.a. in het in 1960 verschenen prachtwerk: Limburg's Verleden, deel I, pag. 137, waar men kan lezen: „We willen daarom het inheemse Coriovallum liever zoeken bij de Landgraaf, een voorhistorisch ringwalcomplex in de Heerler-heide”. Zou de ouderdom van deze merkwaardige droge kilometers lange greppel te hoog zijn aangeslagen, vgl. J. Jongen: Land van Herle 1959), dan heeft de Heitscher nog andere pijlen op zijn boog om de oude bewoning van Heerlerheide te staven. In Land van Herle afl. 2, 1960 werd reeds gewezen op de vondsten bij de normalisatie van de Caumerbeek in de Ganzeweide, waarbij prehistorisch pottenbakkerswerk werd gevonden. Ter plaatse zit een laagje witte, zgn. Tegelse klei, dicht bij de oppervlakte en was het ontstaan van een pottenbakkersindustrie hier goed mogelijk, daar de plek voldeed aan dezelfde voorwaarden als de pottenbakkers van Brunssum en Schinveld in de latere middeleeuwen prefereerden (Vgl. Bericht van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek 1959).

Algemeen bekend is dat er een groot germaans grafveld ligt van Nieuwenhagen over Heerler- en Brunsummerheide naar Schinveld. Bij de Heihoven achter de Heksenberg vonden Heren excursisten van Het Land van Herle een nucleus en later bevestigde ons de Heer Jos. Houppermans van Kerkrade, dat bij de luchtschacht van de Hendrik, achter de Heksenberg nog twee werkateliers van stenen gebruiksvoorwerpen moeten zijn

Streek- en plaatsnamen in de omgeving van Heerlerheide, omstreeks 1850.

geweest (de silex zit hier vlak bij de oppervlakte). Zelf vonden wij bij de Heerenweg prehistorische artefacten en preromeinse aardewerkscherven. Ook in de Vrank werd een gepolijste stenen bijl gevonden.

Tussen de Heerenweg en de Heksenberg moeten nog de fundamenten liggen van een romeinse villa, wat zeer aannemelijk is, daar bij het uitdiepen van de fundamenten voor de woninggroep Maria Christina-wijk aan die weg galloromeins en romeins aardewerk etc voor de dag kwam. Bij de aanleg van het spoorcomplex der O.N. III werd romeins aardewerk gevonden en te Beersdal kwam zelfs een Minervabeeldje voor de dag.

De grote verbindingsweg van Heerlen naar het romeinse Xanten liep over Heerlerheide en heet nog steeds Heerenweg. Ging deze bij de tegenwoordige gasketel te Meezenbroek misschien over de Caumerbeek? Daar ter plaatse werden de restanten van een romeinse brug gevonden en veel romeinse bouwwerken etc. Over deze Heerenweg trokken niet enkel de romeinse legioenen, maar ook de handelaars en de ossekarren met witte klei voor de ± 35 romeinse pottenbakkersovens te Heerlen bij de Thermen.

In de merovingisch-karolingische tijd moeten de Franken wel bezit hebben genomen van de door de Romeinen en hier wonende oerbevolking in cultuur gebrachte landbouwcomplexen. Algemeen wordt thans aangenomen, dat te Rennemich een van de weinige zeer waardevolle vondsten uit die periode dateert, n.l. de unieke gave stortbeker van dik groen glas, spitsbuikig aardewerk, bakjes van roodachtig aardewerk, een francisca, een gesp, fragmenten van een kraaltje (Limburg's Verleden 1960, deel I, pag 180). In Het Land van Herle werd reeds geschreven, dat bij het afgraven van de bruinkolen onder het kasteel Leijenhoes te Roebroek een karolingische pottenbakkersoven werd vernield. Helaas zijn uit deze tijd te weinig geschreven berichten tot ons gekomen of hebben bodemvondsten ons ingelicht over de bewoning in die lange periode, doch algemeen wordt aangenomen, dat het romeinse wegniet zich de eeuwen door gehandhaafd heeft en in de middeleeuwen de belangrijkste verkeersaders vormden. Een van deze handelswegen was de weg van Maastricht naar Geilenkirchen over Ten Esschen, Koningsbeemd, Rennemich, Cauvelens, Pappersjans, Roebroek, dwars over de Heerenweg naar de Heihoven (dit laatste traject ligt nu bedolven onder de steenstort van de O.N. IV).

Over de middeleeuwse lenen van Heerlerheide is in Het Land van Herle reeds in diverse artikelen geschreven en in de Nieuwe Geschiedenis deelde Heerlerheide de lotgevallen van Heerlen, in de machtsstrijd tussen de hertog van Brabant, tevens koning van Spanje en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Vanzelfsprekend deelde het ook in de economische achteruitgang van de achttiende eeuw. De handel en vooral de huisnijverheid (wolindustrie), graantransport etc. werden onmogelijk gemaakt door de mercantilistische politiek van de aangrenzende lilliputstaatjes en ook Heerlerheide verpauperde en . . . deed de algemene noodsproming: aansluiten bij Nic. Herselers, van de Schrieversheide, de onderkapitein der Bokkerijders. In de processtukken van de justitie uit deze zwarte bladzijden van de lokale historie vindt men tal van namen van

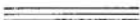

Armoedige woningbouw, 19e eeuw.

families die nu toonaangevend zijn op Grootgenhei. Hun energie kreeg weer vrije armslag nadat de fransen van Napoleon de hielen lieten zien, de russen hun kwartieren o.a. op hoeve Rennemich hadden opgebroken en de leuze der vrijheid van de franse revolutie ook kans bood tot ont-plooiing van landbouw en handel. De bewoners van Heerlerheide beginnen naast de bewerking van de grond als trekkende handelsman naam te maken; het begint als cremer met de handelsmand op de rug en gaat via honde- en paardekar naar de moderne zware vrachtauto. Van jongs af aan is voor de Heitscher het parool: Auge ope of der buul = geld-buidel open, d.w.z. wees op je hoede.

Inmiddels had Heerlerheide, dat zich de eeuwen door niet te best kon hebben met de Heelesche winkbuule, de eerste stap gezet naar zelfstandig-heid: In 1838 werd Grootgenhei als zelfstandige parochie afgescheiden van de hoofdparochie St. Pancratius. Evenals de rest van de mijnstreek nam deze bevolkingsagglomeratie in het begin der twintigste eeuw door de opkomende industrie een te snelle vlucht en dreigde hier een wildwest te groeien, zoals onlangs geschetst werd in 50 jaar zielzorg rond de mijn. Een poging van de vooruitstrevende Jos. Sijstermans van Carisborg, om tot een zelfstandige gemeente uit te groeien, werd echter door Heerlen verhinderd en thans hoort de Hei met circa 30.000 inwoners nog bij Coriovallum.

A. BEAUJEAN.

HOENSBROEK

Beknopte verhandeling over de geschiedenis van deze gemeente.

1. HOENSBROEK IN DE GESCHIEDENIS.

HET is geen gemakkelijke taak om in een klein bestek geschiedenis over Hoensbroek te schrijven.

Toch wil men gaarne voldoen aan de wens van de Historische Kring „Het Land van Herle” om bij de herdenking van een jubileum van zijn Bulletin iets over Hoensbroek te vertellen. Hierbij wordt vooropgesteld, dat men enkel iets vermelden kan uit gegevens die in het verleden over en voor Hoensbroek gepubliceerd zijn. In het vooruitzicht, dat eerlang een publicatie over Hoensbroek het licht zal zien, waaraan intensief gewerkt wordt, is het niet doenlijk gegevens te publiceren die als grondslag voor dat werk moeten dienen. De gegevens, die in deze verhandeling vermeld worden, zijn daarom niet minder authentiek.

Mede overeenkomstig de gedachte van de Historische Kring „Het Land van Herle” bestaat dit resumé dus uit gegevens die ontleend zijn aan bekende bronnen.

De lezer neme hier genoeg mee.

Wanneer men terugduikt in hetgeen over Hoensbroek geschreven is, vindt men niets uit de tijd der préhistorie. Men zou dat heel gewoon kunnen achten.

Wie ter plaatse bekend is, stelle zich op de verkeersbrug in de rijksweg bij de staatsmijn Emma. Met het oog naar het zuidwesten gericht heeft hij Heerlens gebied achter zich. Hij kijkt als het ware over geheel Hoensbroek heen. Op zeer kleine afstand achter het kasteel loopt weer

een grens: die tussen Voerendaal, Klimmen, Wijnandsrade en Nuth met Hoensbroek.

Verhoudingsgewijs is het oppervlak der gemeente dus zeer klein. In een oud schoolboekje (1850) en op een oude situatietekening (1866) stond deze oppervlakte vermeld met 890 bunders. In gegevens, die daarna gedurende tal van jaren voor de statistiek doorgegeven werden, vermeldde men deze oppervlakte met 889,75 HA. Houdt men de oude naam „bunders” aan, dan is het aantal hectaren aanmerkelijk minder.

De voornaamste aanduiding omtrent de oorsprong der plaats is ontleend aan de oer-oud duitse gewoonte om namen te geven naar de aard van de bezittingen.

Zo verklaarde men voor Hoensbroek: „Hoen” is woud en „broek” is moeras. Hoensbroek naar die oer-oude aanduiding betekent dus: „Broek” in het „Woud” (Sumpf im Walde).

Inderdaad, het gebied, dat als de tegenwoordige gemeente Hoensbroek geldt, bestond in de vroege oudheid slechts uit twee delen:

van noordwest tot oost vanaf de lijn over Vaersrade, Amstenrade tot Heerlen (Treebeek) en Heerlen-Passart (hoog terrein);

ten zuidoosten, zuiden en zuidwesten van deze lijn het gebied van Heerlerheide tot aan de grenzen met Wijnandsrade en Nuth (moeras-gebied).

Dit laatstbedoeld gebied was dat van de Rode beek (later ook genoemd Caumerbeek, daarna Auvermoer met afgetakte Molenbeek en nu weer: Caumerbeek).

Een ander moerasgebied was dat van het stroomgebied der Geleen (beek) vanaf de grens met Voerendaal en Klimmen bij kasteel Tervieren (Rivieren) tot aan de grens met de gemeente Wijnandsrade.

Ten zuiden en zuidoosten van de beide omschreven moerasgebieden lag slechts een klein hoger gelegen z.g. driehoeksgebied, dat men in de benamingen nu kent als Terlinden, Overbroek, Nieuw Lotbroek en Ten Esschen c.a.

Dat men bij geen der geschiedschrijvers vermeldingen vindt over bewoners in de tijd der préhistorie, is te verklaren.

In de onmetelijke ruimten van dit deel van de wereld, nam het plekje grond, dat nu Hoensbroek heet, zeer weinig plaats in. Al noemt men b.v. Eburonen e.a. als vroegtijdige bewoners van het gebied dat nu Zuid-limburg heet, dan wil dit niet zeggen, dat men deze ook aantrof op het plekje grond, dat nu de naam Hoensbroek draagt.

Voor zover bekend vond men te Hoensbroek geen tekenen die op aanwezigheid van vroegere stamvolken wezen: men vond b.v. geen voorwerpen uit het stenen tijdperk.

Over Hoensbroek sprak men eerst toen na de bezetting dezer landen door de Romeinen een tijdperk van vrede aanbrak: de tijd van de Pax Romana. Als men geschiedschrijvers raadpleegt, leest men hoe Caesar omstreeks

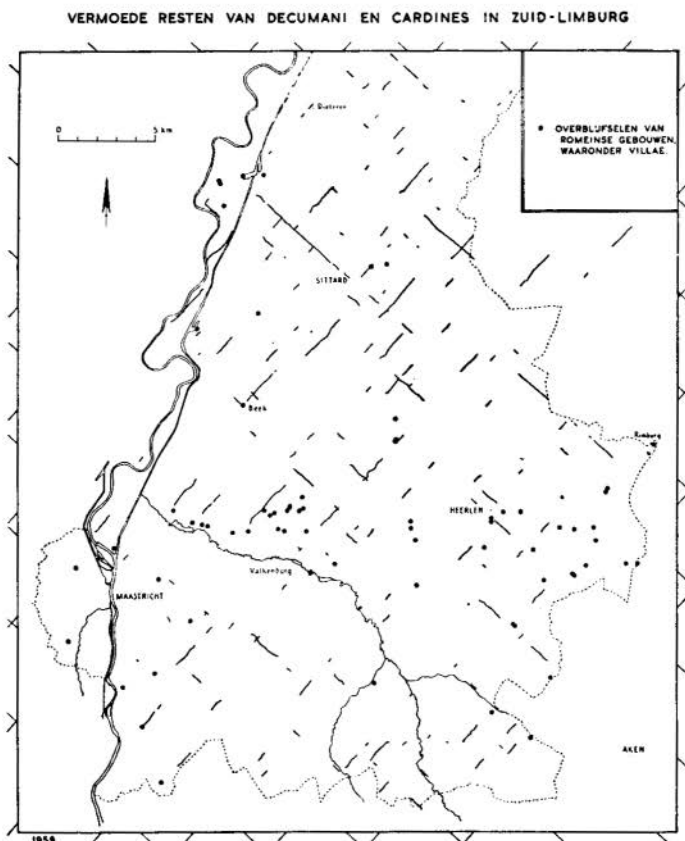

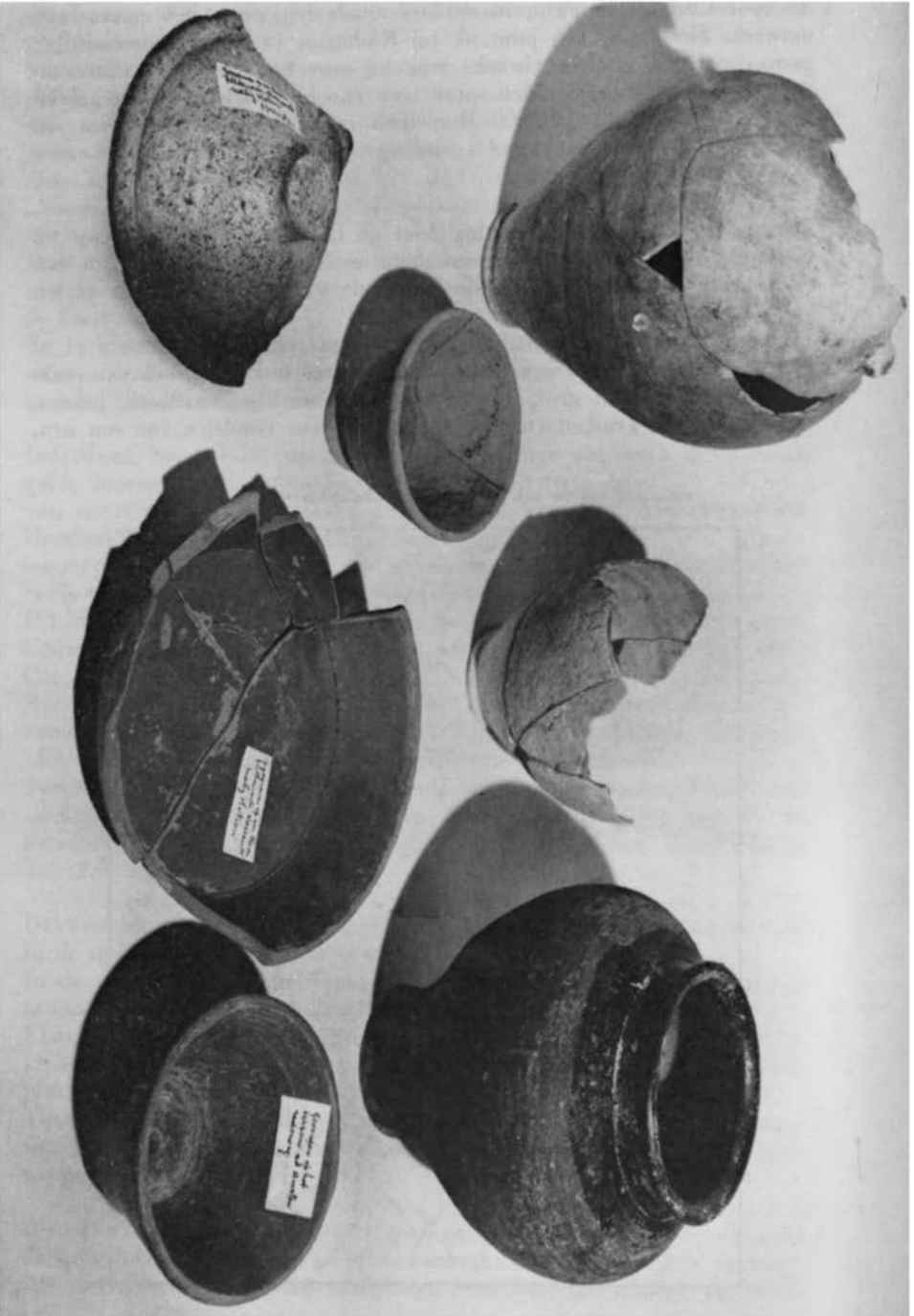
55 vóór Christus met zijn in opmars zijnde legioenen het moerasland ontweek. Slechts op één punt nl. bij Kathagen (aan de tegenwoordige grens van Nuth en Hoensbroek) trok hij over het moeras (nu stroomgebied der Geleenbeek). Men sprak toen van een veldslag in dit gebied van Zuidlimburg van 60.000 Romeinen tegen 100.000 Germanen, zó ontzettend als men naderhand (gelukkig) in deze landen nimmer meer gekend heeft.

Daarna sprak men van bewoning door de Romeinen in de 2e eeuw ná Christus. Men vond op de Schurenberg te Hoensbroek resten van een villa met hypocaustum en aan de Kouvenderstraat te Hoensbroek resten van een oud romeins huis.

Deze huizen beschreef men als villae rusticae (landhoeven).

Ook leidde men deze bewoning af door vondsten te Hoensbroek van oude gebruiksvoorwerpen: grof, mat en glad aardewerk en vaatwerk, bekers, fragmenten van kruiken (terra sigillata) en door vondsten van een urn,

Romeinse vondsten Hoensbroek.

een urndekseltje, van een blauwgroen bolvormig flesje (balsarium). Deze vondsten kwamen terecht in de oudheidkundige musea te Maastricht en Heerlen, ten raadhuize te Hoensbroek en bleven ook in handen van particulieren.

Bekend is hoe de Romeinen hun strategische wegen aanlegden. Zo classificeerde men Hoensbroek als te liggen tussen de romeinse militaire routen: enerzijds de opmars van Caesar en zijn legioenen, anderzijds de verbindingsweg tussen de militaire steunpunten Keulen, Jülich, Coriovallum (Heerlen of Valkenburg), Maastricht, Tongeren. In de latere tijd zou deze laatstgenoemde weg uitgroeien tot een voorname handelsweg van Brugge naar Keulen v.v.

Met de moderne bestuderingwijzen der topografie (luchtkarteringen) ging men zelfs verder. Men vond over grote oppervlakten de sporen terug van een oud systeem van romeinse landindeling. Men classificeerde deze naar plaatsen dáár waarvan men de zekerheid heeft, dat de romeinen deze op grote schaal toegepast hebben.

Wéér is het merkwaardig, dat men deze sporen in Hoensbroek terugvond. Men vond zowel die over de heuvelrug ten noorden van Hoensbroek (hiervoor was sprake van de route van Caesar) als die ten zuiden (hiervoor genoemd als de weg van Keulen naar Tongeren). Voor Hoensbroek was dit de weg van Heerlerheide over Ten Esschen naar Tervieren.

In deze studie gaf men zelfs aan het oud-kerkje in Hoensbroek een plaats nl. aan een punt van samenkomst van twee verdelingslijnen (voor landindeling). Als men deze lijnen nu zou willen terugzoeken, zou men moeten denken aan de Hoofdstraat enerzijds en als snijlijn de Kloosterstraat—Zandstraat anderzijds.

Een weer merkwaardig element in deze studie was wel dit: zowel de noord- als de zuidgrens der tegenwoordige gemeente Hoensbroek zouden hun oorsprong gevonden hebben in de beide beschreven wegen (routen) der Romeinen.

Toen in 406 na Christus de Romeinse verdedigingslinie aan de Rijn wankelde, veranderde er voor het vlekje grond niets. De storm ging er aan voorbij.

Het maakte een heel simpel onderdeelje uit van het grote frankische Rijk, dat gesticht werd door koning Chlodovech (Clodio = Clovis). Toen men eeuwen nadien dat grote rijk ging verdelen, kwam het vlekje te behoren tot Austrasië, het duitse Frankenland.

Al wat in die tijd en de eeuwen daarna barbarisme was en zelfs dat wat onder de merovingische koningen en keizers daarna tot romantiek of tot Heilig Rooms Rijk verklaard werd, ging aan dit vlekje voorbij. Men heeft hier niets daarvan gespeurd. Mogelijk hebben de enkele behuizingen van romeinen aanleiding gegeven tot vestiging van enkele groepen van mensen.

Zelfs uit de tijd, dat het vlekje grond tegen ongeveer het jaar 1000 als onderdeel van het Hertogdom Limburg (met de zetel aan de Vesdre)

deel uitmaakte van het grote Duitse Rijk hebben de geschiedschrijvers niets apart vermeld.

Ook ging in die geschiedschrijving de storm der Noormannen aan dit vlekje voorbij.

Het eerst weer kwam dit vlekje ter sprake omtrent het jaar 1190. Toen werd het genoemd als makende een onderdeel uit van de reeds sedert $\pm$ 1000 bestaan hebbende parochie Heerlen. Het had de naam 't Broycck en kreeg toen een kapel.

Alles bij elkaar was het maar een periferie.

De kapel moet gestaan hebben ter plaatse waar nu het reeds genoemde oud-kerkje staat. Alleen 's zondags werd er dienst gedaan. Voor dopen, trouwen, begrafenissen moest men naar Heerlen.

Hieruit zou men kunnen afleiden dat toen meerdere mensen woonden op het vlekje grond, dat nu Hoensbroek genoemd wordt.

Eerst met de intrede van de 13e eeuw kwam er enige verandering. Toen werd de grondslag gelegd tot hetgeen later uitgroeien zou tot een zelfstandig Hoensbroek. Dat kwam door de vestiging (of aanwezigheid reeds) van een familie die een naam droeg: de familie „Hoen”.

Door deze familie verkreeg het vlekje als „plaats” zelfstandigheid. Bij open brief van Johanna, Hertogin van Brabant, van 26 oktober 1388 werd de plaats tot vrije heerlijkheid verklaard.

Zij werd een staat-op-zich-zelf met een eigen gerecht (dingbank), samengesteld uit scholtis, schepenen, griffier en bode. Zij kreeg een eigen „justitieplaats” om recht te spreken over leven en dood of, zoals men dat toen omschreef: „over alle saecken hooghe ende neder boven die erde ende daer onder”.

Men sprak recht naar gewoonten en gebruiken zoals die in de hoofdbank (Heerlen) tot leidraad der justitie dienden.

Men sprak toen van Her-Hoensbroich.

Tegelijk had de plaats haar Leenhof, als Brabants onversterfelijk erfleen der familie Hoen, alsmede haar Laathof.

De stadhouder van het Leenhof was tegelijk stadhouder van het Laathof. Normaal bestond het Leenhof uit stadhouder, griffier en bode, alsmede uit zeven leenmannen. In het Laathof werden de laatstgenoemden door zeven „Laten” vervangen.

Vóór het aanvaarden van de betrekking moesten de leenmannen een eed afleggen ten opzichte van de Heer in „Her-Hoensbroich”.

De functies van stadhouder en die van scholtis waren meestal in één persoon verenigd.

Als stadhouder van het Leenhof (scholtis) vond men:

1479 Merten Spee van Weustenraedt

1525 Ruet (Rutger) Muyters (Van der Lynden = Terlinden)

- 1537 Nicolaas Smijtzing (Smitsynge)
 1567 Mathys Weustenraedt (Woestenraedt-Woestenrode)
 1586 Julius van Schaesberch
 1630 Frans Huntgens
 1632 Mathys Weustenraedt
 1672 Gerard Nikolaas Weustenraedt
 1688 Werner Rietraedt (ook genoemd burgemeester)
 1697 . . . . Weustenraedt
 1702 Willem Fransen
 1734 Jan Willem Fransen
 1763 W. Fransen
 1780 J. F. A. Limpens (tot aan de franse tijd).

Aan deze verhouding kwam een einde door de inlijving van deze landen bij Frankrijk.

In de loop van die tijd maakte de plaats enige merkwaardige gebeurtenissen mede, waaromtrent het volgende opgetekend werd:

- 1474 Karel de Stoute, Hertog van Bourgondië, trok met een groot leger bij Kathagen over de Geleenbeek in opmars naar de Rijn (Neuss-Düsseldorf). Dat leger moet 60.000 à 80.000 man sterk geweest zijn. De overtocht zou volgens een kroniekschrijver, moeten hebben plaats gehad op St. Jacobsdag.
 (Men vond reeds eerder en men vindt bij gelegenheden nú nog hoefijzers bij genoemde oversteekplaats. Deze zijn verschillend van model. Men vond deze weggezonden in het moerasland en in de modder van de beek. Meerdere exemplaren hiervan bleven in handen van de vindsters. Een tweetal werd geschonken aan de gemeente Hoensbroek. Men is sterk geneigd om aan te nemen dat deze hoefijzers afkomstig moeten zijn van cavallerie- en trekpaarden van voornoemde legermacht.)
- 1668 Franse troepen deden onder de regering van Lodewijk XIV een inval in de spaanse Nederlanden. Zij kwamen ook hier.
 De bevolking stond bloot aan terrorisme, roof en brandschatting.
 In de algemene angst zocht en vond de gehele bevolking der plaats met levende have en huisraad beveiliging binnen de poorten van het kasteel der familie van Hoensbroeck.
- 1702 Van 16 tot 21 september werd de plaats geplunderd. Tijdens de spaanse successie-oorlog waren engelse en hollandse troepen aanwezig. Verloren gingen: de gehele oogst met kaf en stroo, vee en pluimvee, bedden en huisraad. De kerk werd opengebroken, deuren en vensters werden stukgeslagen en kerkornamenten werden weggenomen of vernietigd.

2. DE FAMILIE VAN HOENSBROECK EN HAAR BEZIT.

De naam der familie is reeds genoemd. Woonde zij reeds hier b.v. in de van de romeinen afkomstige villa op de Schurenberg? Hád zij een naam of kreeg zij die naar de streek waarin zij woonde (of zich vestigde) nl. naar het woud = „Hoen“?

Niemand heeft het eigenlijk verklaard. Schrijvers van naam hebben zonder meer aangenomen, dat er een familie met de naam Hoen bestond.

Eg. Slanghen, burgemeester en bekend geschiedschrijver van Hoensbroeck, vermeldde daaromtrent in zijn boek „Het Markgraafschap Hoensbroeck, etc.” blz. 137:

„De oud-adellijke familie van Hoen, waartoe de eerste Heeren van Hoensbroeck behoorden, en die in den stam der Mark- en Rijksgraven van dien naam, met allen luister voortbloeit, is oorspronkelijk uit het land van Valkenburg, en wel waarschijnlijk uit het dorp Hoensbroeck, waar zij vóór zes eeuwen was gevestigd en beduidende allodiaal-goederen heeft bezeten.

Zij schijnt, van ouds, de partij der Hertogen van Brabant te hebben aangekleefd, en, zoowel om hare familie- als hooge ambtsbetrekkingen, veel in dat land te hebben verkeerd.”

Met zijn voorganger in de geschiedschrijving — Bachienne — verschildte hij in opvatting voor de juiste verklaring omtrent het ontstaan van de naam „Hoen”.

Het Hoenshuis in Voerendaal kwam daarbij in het geding.

Men zou genegen zijn de gedachte te volgen van Slanghen: dat door de familie Hoen aan dat haar toebehorende huis in Voerendaal een naam toekwam.

Ook W. Lindelauf gaf een verklaring omtrent het ontstaan van die naam (in de noot op blz. 10 van het Bulletin 1951). Met diens inzicht zou men zich moeilijker kunnen verenigen.

In de Duitse geschiedschrijving ging men verder terug. Het is o.a. Hermann Freiherr von Lüninck die hier naar voren trad. In zijn werk „Heilige Ahnenschaft — Die Abstammung des rheinisch-westfälischen Adels von zahlreichen Heiligen und Seligen des deutschen Mittelalters” ontmoette men „Hoen”. Middels de tafels I en II van dat werk wees deze de afstamming terug naar die van keizer Otto I (936—973).

Aan Slanghen was dit niet bekend.

Het enige dat men bij hem blz. 139 in zijn boek tegenkwam was de vermelding van een anno 1212 de stad Keulen bekrachtigende tolvrijheid op de Rijn. Ze werd verleend door keizer Otto IV. Zij werd mede „bezegeld” door Gerard de Houne (Hoen). Zou in deze medewerking een aanwijzing kunnen gevonden worden omtrent hetgeen in „Heilige Ahnenschaft” naar voren gebracht werd?

De aanwezigheid der familie Hoen zou voor 't Broyck betekenis gaan krijgen. Om hun verdiensten jegens de hertogen van Brabant, aan wier

zijde zij ten strijde trokken, werden de dragers van die naam tot ridder geslagen. 't Broyck als zodanig ging ondergeschikt worden aan deze familie.

De deelname der familie aan krijgsverrichtingen werd als volgt omschreven.

In de limburgse Successieoorlog tussen Hertog Reinoud I van Gelder en Jan I Hertog van Brabant werd het tegenwoordige Zuidlimburg c.a. oorlogsterrein, Herman en zijn zoon Johan van Hoen schaarden zich met hun knechten aan de zijde van Brabant. Hoewel de oorlog in 1283 begon, viel de beslissende slag eerst 5 juni 1288 op de Fühlingerheide bij Woerlingen (beneden Keulen) nabij de Rijn.

Een genaamde „Heer Goert (Gothard) die Hun tzo Broeck” stond met Brabant aan de zijde van Graaf Willem IV van Holland tegen oproerige Friezen. Hij sneuvelde bij Stavoren september 1346.

Ook in de latere strijd om de hegemonie tussen Brabant en Gelder, die beslist werd met de slag van Baesweiler 22 augustus 1371, stond een van Hoen (Herman II) aan de zijde van Brabant.

Deze hulpverlening werd door de hertogen van Brabant beloofd.

Reeds had (1360) met toestemming het begin plaats gevonden van de bouw van een sterk huis. Het werd gebouwd op de grens van het Valkenburgse land. Slanghen vermeldde daaromtrent blz. 10 in zijn boek:

„Dye nieuwe stercke huysinge tot Her-Hoensbroeck is gemackt od gebout geweest ontrynt ynt jaer 1360 durch Heren Herman Hoen Rydder ende Vrouwe Cecilia van Borre Heren ende Vrouwe tot Her-Hoensbroeck Vysserweert, Spaubeek, enz.”

Bij de reeds genoemde brief van Johanna van Brabant (1388) geschiedde de verheffing van 't Broyck tot vrije heerlijkheid ten gunste van Ridder Herman Hoen, zijne wettige erven en nakomelingen.

Genoemde ridder Herman Hoen deed intussen moeite voor het verkrijgen van nog meer zelfstandigheid. Een tweede beslissing zou de onafhankelijkheid van Heerlen moeten bevestigen. Op 18 juni 1390 gaf de Luikse bisschop Jan van Beieren een open brief (bulle): 't Broyck werd van de parochie Heerlen afgescheiden met het recht tot het hebben van een eigen pastoor.

Beide beslissingen, zowel die van de instelling ener vrije heerlijkheid als die omtrent de parochie zouden van betekenis worden voor de plaats.

Door de loop der eeuwen kreeg zij haar naam.

Die naam werd gedragen door de representanten van de familie die de „stercke huysinge” in het broek bewoonden.

Met de vergroting en de versteviging van de welstand dier familie leefde de plaats mee.

Tot 1796 = tot ruim vijfhonderd tachtig jaren na haar eerste vermelding in de geschiedschrijving over Hoensbroek zou deze familie in erfopvolging op haar sterk huis wonen.

Haar lidmaten vervulden hoge ambten in opvolging bij hertogen, koningen

en keizers. Zij profiteerden van alle prerogatieven en van „heerlijke rechten” aan hun staat verbonden. Gedurende het feodaal tijdperk kwam zij tot hoge roem en tot glans.

Haar sterk huis onderging verandering en vergroting: in de 16e eeuw door bouw van een zuidelijke vleugel met vierkante toren en koepeltoren; in de 17e eeuw door bouw van een nieuwe hoofdingangspoort met ophaalbrug, arcaden-galerij (met Toscaanse zuilen) en kapel:

in de 18e eeuw (1717) door afbraak van het oude sterk huis hetwelk tegen de (1360—1368 gebouwde) ronde toren aangebouwd was:

in de 18e eeuw (later) door aanbouw van een nieuw (representatief) hoofdgebouw met koepeltoren rechts van de nieuwe hoofdingang tot tegen de ronde toren.

Vier eeuwen waren dus nodig geweest om het sterk huis een aanzicht te geven zoals men het heden ten dage als kasteel van Hoensbroek kent.

Haar grootste rijkdom bezat deze familie in de 13e eeuw. Zij had deze in de loop der tijden verkregen door schenking en inbezitname, door aankoop, door overerving, door aanhuwelijk, door handhaving van feodale rechten en door haar beheer.

Het bezit was zó groot, dat de kinderen (-erfgenamen) van Markgraaf Frans Arnold van Hoensbroeck en van zijn echtgenote rijksgravin Maria Anna Sophia von Schönborn tot een fidei commis kwamen. . . . tot een „pacta familiae sive gentiletien”. Zij deden zulks „op hoog bevel hunner ouders en voorouders” en „niet soo seer betragtende dan de conservatie en voor sooveel doenlijk de vermeerderinge van onsen Naam en Stamme”.

De overeenkomst werd geboekt in het Gichtregister der heerlijkheid Grubbenvorst en droeg als dagtekening 20 oktober 1772. De inschrijving geschiedde op 18 november 1772, no. 30.

De „fidei commissaire” goederen werden toegewezen om te worden bezeten en genoten door de oudste markgraaf of stamheer der familie en door diens wettelijke mannelijke opvolgers met uitsluiting van alle vrouwelijke erfgenamen.

In de overeenkomst werd bepaald, dat aan de (overige) familieleden uit de opbrengsten der goederen uitkeringen gedaan moesten worden waartoe een vijftiental regelen opgenomen werden. Men omschreef die goederen met alle daartoe behorende landerijen, weilanden, beemden, houtgewassen, heerlijke rechten, enz. enz. als volgt:

- a. het slot en marquisaet van Hoensbroeck, bouwhoven, bannaal brouwhuys, watermoolen en de jachthoven: Schwembruggen, Naenhof, Aldenhof, Lootbroeck, de helfte van den hof Eysden, den hof Linderen, den hoff ter Weyer, den hof Eyck, den Weyhof;
- b. het slot en de heerlijkheid Hillenraedt, Swalmen en Asselt met de pachthoeven, Asselderhof, Bockweilsdries, Syperhof, Noenhof en het klein hofken, bannaal brouwhuys, koren- en oliemolen, het goed den

Boxweerd onder Neer en de goederen van den hof Jacquafort onder Buggenum, het vrij adellijk huys Welten onder Nieuwstad in den ampte van Montfort gelegen;

- c. de vrij heerlijkheid Grubbenvorst met de hoven het slot en den hof Grubben met maalmolen, het adellijk huys den Baersdonck, den hof Kleynraey;
- d. het slot Blyenbeek en de vrij heerlijkheid van Afferden en Beukelom en daartoe behoorende korenmolen, de Aldenhof, de Bosserhof, de Linderhof, de Flammert, Bulshees, Vogelheck, Niefers, Neudorp, Freyenhof;
- c. het Overampt Gelder, bestaende in de naervolgende heerlijkheden en dorpen Nieuwkerck, Aldekerck, Sevelen, Raeyen, Stenden, Schaep-huysen, St. Anthonyberg, Reurt;
- f. het Nederampt Gelder bestaende in de heerlijkheden en dorpen Pont, Veerten, Capellen, Witten, Groot-Kevelaer, Klein Kevelaer;
- g. het slot en riddersitz den Haag bij Gelder en de hoven Ravens- en Schuyrenhof, den Egelsom of Kynster, grote en kleine Bartel, de Voort, de Geysberg, Broekmanshof, Brouwenshof, Hoenselaer, Gesse-len, de Sloet, Bremershorst, Knegtenhof, Weyschenhof, de Horst a/d Niers, de Welhorst, de Badenbergh, Steenolens met wellichse moolen, Ryntzenhof, Hubenhof, Hornhof, Gijsenhof, de Heycamp;
- h. het slot en riddersitz Bellinghoven en vrijheerlijkheid van Haffer en Meer en de bouwhoven: Coepenhof, Hillemanshof, Obbergshof, koren-molen, Duysborger thiende en de hof Byvanck, de hof Grind en Zanten;
- i. De Oosterschen, Grubbenschen en Asselder tol op de Maas;
- j. het vrijaedelijk goed en riddersitz Yversheim;
- k. het Wiltinger wijngoed (Saargebied);
- l. alle bezittingen aan gelden (zeer nauwkeurig omschreven); uitstaande kapitalen en de renten daarvan, juwelen, kleinodiën, enz. enz.

Voordat dit fidei commis tot stand kwam, had het bezit een grote aderlating gehad. De familie had een proces verloren haar aangedaan door afstammelingen van Graaf Honorius du Chatelet. Deze was gehuwd geweest met Isabella Agnes van Hoensbroeck. Die aderlating ($\pm$ 1750) beliep een kapitaal van 212.000 franse gouden ponden.

In dit proces was de bekende Voltaire advocaat geweest van de eisende

partij. (In de toekomstige geschiedschrijving over Hoensbroek zullen hieromtrent gedocumenteerde mededelingen verwacht kunnen worden.)

In 1879 gaf Slanghen nog een aparte publicatie uit over het kasteel. Deze luidde:

„Toch wat ten opzichte van dat stevige slot, het deftigste zoo al niet merkwaardigste tusschen Maas en Rijn, bijzondere vermelding verdient, en wat bij geen enkel onzer Limburgsche kastelen en Maasburchten wordt waargenomen, is, dat het door de eeuwen heen tot op den huidige dag onafgebroken in 't bezit is gebleven van den ouderen zoon der ridderlijke familie, die het over honderden jaren stichtte.

Moge deze zeldzame omstandigheid er toe leiden, dat het grijze eerbiedwaardige stamhuis, de wieg, de rijkdom, de roem der graaflijke familie van Hoensbroeck, zoo niet wederom bewoond, dan toch voor ineenstorting bewaard worde.”

Had Slanghen toen een profetische blik?

De geschiedenis zou leren, dat deze gedachte inderdaad eens werkelijkheid zou worden. In de eerlang te verwachten geschiedschrijving over Hoensbroek zullen zowel de familie van Hoensbroeck als haar bezit nader besproken worden.

De laatste te Hoensbroek gewoonde telg uit deze familie was Clemens Wenceslaus Johan Baptist, markgraaf van en tot Hoensbroeck, enz. enz. Hij was ook stadhouder van de Oostenrijks-Valkenburgse landen. Hij was gehuwd:

- 1) met A. M. rijksbaronesse van Loë tot Wissen
- 2) met Eugenia Ludovica, rijksgravin van Schaesberg.

Deze graaf heeft Hoensbroek met zijn gezin verlaten door en tengevolge van de franse revolutie. Hij vestigde zich eerst op kasteel Haag doch daarna in Wesel en in Arnsberg. Het waardevolste meubilair alsmede het familie-archief had hij tijdig over de Rijn kunnen laten brengen.

Nadat Napoleon keizer der fransen geworden was, keerde deze graaf terug met zijn gezin naar Haag en woonde daar tot 1821.

Naderhand vestigde hij zich in Keulen en stierf aldaar 14 oktober 1844.

Voor Hoensbroek was een geheel andere tijd aangebroken. Mensen die gewoon waren geweest om geregeerd te worden, moesten zich conform de leuzen van vrijheid, gelijkheid, enz. zelf gaan regeren.

Het kasteel stond eenzaam en verlaten te midden van het water zijner grachten. Eenieder was heer en meester en nam uit dat kasteel mee wat van zijn gading was.

De dynastie van Hoensbroeck bleef echter voortleven.

De familie had een goede naam en had deze de eeuwen door gehandhaafd.

De groten van Europa kwamen bij haar op bezoek als gast. Op kasteel Haag waren achtereenvolgens aanwezig:

1804 12 september: keizer Napoleon I, overnachtende
 1814 5 juli: keizer Alexander I van Rusland, overnachtende
 1814 14 juli: de kroonprins van Pruisen (de latere koning Friedrich Wilhelm IV)
 1855 13 juni: de kroonprins van Pruisen (latere koning en keizer Wilhelm I)
 1863 12 september: Wilhelm I als keizer
 1913 4 juni: keizer Wilhelm II.

3. HET OUDE KERKJE EN DE PAROCHIE.

Heel even werd in het voorgaande aangehaald, dat 't Broyck omstreeks 1190 reeds een eigen kapel bezat. Des zondags werd er door een rector dienst gedaan. De kapel stond bij „de Syp”. Naar deze kapel werd een naastliggende polder „Kapellenwijer” genoemd.

In hetgeen hiervoor reeds vermeld werd, kon men lezen dat deze kapel gesticht werd op een historische plaats.

De kapel stond op een heuveltje naast de polder. Het van de noordelijk hoger gelegen gewanden en heuvels afkomende water verzamelde zich middels een greppel in die polder. Zo ontstond de naam, „Syp” of „Ziep”. Op het einde van de 19e eeuw spiegelde zich de toren van het kerkje nog in het water van die polder. Men sprak toen en ook nog in het begin van de 20e eeuw van „A ghenne Ziepe”.

Het zal de lezer moeilijk vallen om deze situatie ter plaatse nog terug te vinden. De polder lag ten oosten van het kerkje. Het enige, dat in de tegenwoordige tijd hieraan herinnert is de naam Polderstraat, gegeven aan het straatje dat van de Kloosterstraat naar het midden van het marktterrein loopt.

Herman II van Hoen, heer ten Broecke, beijverde zich tot het verkrijgen van rechten voor een eigen kerk.

Op 18 juni 1390 veranderde Jan van Beijeren, bisschop van Luik, de toestand door een open brief. Eg. Slanghen noemde sindsdien den Broeck als ene „parochie op zich zelve”. Verder nam hij aan, dat het kerkje omstreeks dezelfde tijd gebouwd werd: „omstreeks het einde der veertiende of in het begin der vijftiende eeuw”. Een klok ten behoeve van het kerkje werd in 1414 gegoten door „meyster Peter van Treijer (Trier)”. De kerk werd toegewijd aan St. Jan Evangelist.

In 1863 plaatste Jos. Habets in een boek van Slanghen, ter plaatse van de bovenaangehaalde vermelding: „Hoensbroek was in 1554 nog geene parochie”.

Slanghen had in zijn boek getracht die zelfstandigheid door meerdere bewijzen (van ± 1400 tot 1532) te staven.

In zijn „Geschiedenis van het tegenwoordige Bisdom Roermond en de

Oud kerkje van St. Jan Evangelist te Hoensbroek.

Laatste restauratie in 1954. Het oudste gedeelte is waarschijnlijk uit 1414, afgeleid uit het randschrift der oude klok gegoten door

MEYS(ter) PE(ter) VA(n) TRYER (Trier)

ANNO M CCCC XIII SYOEIVOPN

De laatste negen letters betekenen waarschijnlijk:

S(ancte) YO(annes) EIV(angelista) O(ra) P(ro) N(obis).

In 1958 zijn in het kerkje 12 in archaïstische stijl uitgevoerde glas-in-lood-ramen aangebracht met brillante momenten. Deze zijn uitgevoerd door Jac. Vonk te Houthem en door de parochie aangeboden aan pastoor G. J. H. Lenders bij diens 50-jarig priesterfeest.

bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan" (1875) gaf Jos. Habets echter wel, blz. 382, het volgende: Susteren, de naam dragende van „Concilium Aureum" of gulden landdekenaat, was een der voor-naamste dekenaten van het bisdom Luik.

Tot dat dekenaat behoorde ook de parochie Heerlen.

In het „Liber presentiarum" van genoemd dekenaat 1553 (1558?) kwam de parochie Heerlen voor met o.a. de vermeldingen:

1400 Broecke appendix

1485 Capella ten Broeck

1558 Capella de Palude.

In 1890 omschreef men het kerkje als volgt:

„haar bouworde bestaat uit mengsel van tweeërlei stijl;

naast drie moderne vensters in linker zijbeuk staan drie andere van het koor in gothieke stijl;

de zijbeuken dateren wellicht uit de XVIIe eeuw; het middenschip is in gothieke stijl opgebouwd en wordt ondersteund door drie pilaren aan iedere kant; in het koor bevindt zich de grafkelder der grafelijke familie van Hoensbroeck.”

Als pastoor van deze parochie ontmoette men, voor zover beschreven geweest zijnde: L. Smytzinghe 1530, St. Smytzinghe 1551 (beiden waren zeer vermoedelijk familie van de 1537 fungerende stadhouder Nicolaas Smijtzing), Alex Senden 1606, Jozef Bock 1626, Roland Rameekers 1634, Peter Aloffs 1656, Peter Daniels 1707, Hendrik Wolters 1716, Servaas Corten 1722, Nic. K. Neynens 1746, Willem Gheyst 1777, A. P. Gheyst 1794, Alex van der Velpen 1822, Fr. Rompen 1824, Jac. Brouers 1828, Joannes Schoenmakers 1850, J. A. Thomassen 1873, Th. A. Pennings 1891, G. H. Coolen 1902, J. L. Röselaers 1911.

Als enige kapelaan aan die parochiekerk waren volgens beschrijvingen bekend: Leonard Snijders 1559, Ulrich Ab Elderen 1611, Daniel Barwasser 1626, Hendrik Douven 1631, Ant. Schillings 1642, Math. Rameekers 1646, Math. Weustenraedt 1655, Joannes Bisschops 1686, Joannes Aelmans 1702, J. A. Daniels 1765, waarna genoemd A. P. Gheyst, J. P. Horstmans, P. Hilken, J. Beckers, Karel Terkatz, R. Nicolaes 1850, P. J. Houben 1861, J. J. Kissels 1872, E. Th. v.d. Vorst 1875, J. H. G. Salden 1887, J. W. G. Nelissen 1908, L. J. Vliexc 1910, G. J. H. Lenders 1912.

Tot in 1915 bleef de kerk van St. Jan Evangelist de enige parochiekerk van Hoensbroeck.

In 1904/1906 was voor de parochie een nieuwe kerk gebouwd, die op 8 april 1906 in gebruik genomen werd. Tot dan was het oud-kerkje alleen als parochiekerk in gebruik geweest. De naam oud-kerkje kreeg het gebouw dus in 1906.

Wijl in Hoensbroeck geen geschikte gebouwen aanwezig waren, moest het oud kerkje in de eerste tijd van de 20e eeuw dienst doen voor allerlei kerkelijke verenigingen, voor verenigingen op sociale en maatschappelijke grondslag, voor opbergruimte en voor scholen. Daardoor had het veel te lijden. Het was nochtans door het rijk op de lijst van de monumenten geplaatst en daardoor kon het in 1910 gerestaureerd worden.

De patroon van deze kerk St. Jan Evangelist samen met het familiewapen van Hoensbroeck diende aan scholtis en schepenen als zegel ter bekrachtiging van hun besluiten. Zij hebben zich daarvan bediend tot ± 1780. In genoemd jaar werd daarvoor een nieuw zegel vastgesteld:

„soo als oock eenen nieuwen seegel door syn Excellentie den Heere Marquis aen wyle den Heere Officier gezonden”.

Dit laatst bedoelde zegel bevatte alleen het wapen der familie van Hoensbroeck met het randschrift: „Sigillum justitiae de Hoensbroeck”.

Dit zegel bleef in gebruik tot in 1794 toen het markiezaat Hoensbroeck ingelijfd werd bij de franse „une et indivisible”. Het zegel werd „verbrijzeld”.

Bij de staatsrechtelijke verhoudingen daarna veranderde het zegel nog drie maal, nl. voor de perioden 1815 tot 1830, 1830 tot 1839 en van 1839 tot 1858. Toen had Eg. Slanghen als burgemeester van Hoensbroeck voor een nieuw zegel en gemeentewapen gezorgd. Daarvoor ging zijn belangstelling uit naar het vroegere schepenzegel. Officieel werd het vastgesteld bij Kon. besluit van 17 augustus 1858 en de omschrijving luidt:

„in azuur een heilige van goud, voor zich houdende een schild van zilver beladen met vier dwarsbalken van keel, waarover een leeuw van sabel, gekroond, getongd en genageld van goud”.

Hoewel de parochie nagenoeg het gehele gebied der voormalige heerlijkheid (en in latere tijd van de gemeente) omvatte, bleef zij toch maar klein. Zij telde in 1800 ongeveer 1000, in 1850 ongeveer 1150 en in 1900 1343 zielen. Hierin kwam eerst verandering door de bevolkingstocname tengevolge van de vestiging der steenkolenbedrijven in Zuidlimburg.

De parochie bracht bekend geworden figuren voort. Men zou willen noemen:

- 1) Adriaan Weustenraedt, gedoopt te Hoensbroeck 16 april 1630. Zijn vader was Mathijs Weustenraedt scholtis (stadhouder en voorzitter van het Leenhof). Meerdere voorouders hadden in opvolging dezelfde functies vervuld.

Zijn geboorteplaats was Wijngaardshof.

Als petekind van baron Adriaan Hoen van Hoensbroeck werd hij na zijn H. Priesterwijding beroepen tot (land-)deken van Beringen. In die tijd was Arnold, baron van Hoensbroeck ook Heer van Beringen (in de linie van Oostham). Tot 1695 heeft Adriaan Weustenraedt genoemde functie waargenomen. Hij was een geestelijke van formaat. Het in de parochiekerk van Beringen nog aanwezig beeldhouwwerk (limb. barok) werd in zijn tijd aangebracht. Ook vindt men aldaar nu nog enkele malen het wapenschild zijner familie.

In Limburg en ver daarbuiten werd hij het meest bekend door de stichting van studiebeurzen (testament van 27 februari 1692). Nog altijd genieten daarvoor in aanmerking komende studenten de profijten van deze beurs. Zij is in Hoensbroeck gevestigd.

Omtrent hem en deze beurs verscheen in het Bulletin reeds eerder een aparte verhandeling (1957).

- 2) Christiaan Quix, geboren (ook) op Wijngaardshof. Hij werd geboren 8 oktober 1773.

Zijn priesterwijding had plaats na een gebrekkige opleiding in een door en tengevolge van de franse revolutie bewogen tijd.

Nadien richtte hij in Aken (1802) een Elementarschule op, waarvan hij de leiding hield.

In de Napoleontische tijd werd hij tot leraar benoemd aan de „Ecole secondaire communale” te Aken. Later werd hij „Oberlehrer”. Hij gaf lessen in grieks, godsdienst, Duits, geschiedenis en natuurbeschrijving. Meerderen beschouwden hem als een geleerd man.

Van 1822 tot 1841 verschenen van zijn hand tal van boekwerken. Tot 1829 waren dit alleen „natuurbeschrijvingen” ten behoeve van het onderwijs. Zij handelden over (zoog-)dieren, kevers, spinnen, kreeften, vlinders, vissen, reptielen, vogels.

Nadien legde hij zich uitsluitend toe op de bestudering van de geschiedenis van Aken en omgeving. Betreffende deze geschiedenis verschenen van zijn hand 23 bekende werken waarvan de meeste nu nog door geschiedkundigen bij hun studies met belangstelling gehanteerd worden.

Hij legde voor Aken en omgeving de grondslag voor geschiedschrijving op basis van gedocumenteerde gegevens.

Hij overleed te Aken 13 januari 1844.

Omtrent hem verscheen in het Bulletin reeds een afzonderlijke verhandeling (1953).

4. HOENSBROEK IN DE NIEUWE TIJD.

Het duurde een tijd alvorens men spreken kon van een geconsolideerde toestand. Limburg heeft daarvan mee kunnen praten.

Ook Hoensbroek ondervond de gevolgen van de gebeurtenissen tijdens en na de Franse revolutie. Wanneer een gemeente er over mee kon praten, was dit wel Hoensbroek. Dit was te begrijpen. De uitzonderlijke positie en de rijkdom van zijn Heren hadden aan de plaats, hoe klein overigens, toch altijd enige klank gegeven.

Met de afschaffing van de herenrechten verwierp men tegelijk de roem, de romantiek en alles wat ook maar in enig verband had kunnen staan met het verleden.

Met de inlijving bij Frankrijk werden Franse wetten van kracht. In het systeem van de vrijheid volgden lastgevingen aan de burgers tot het dienstdoen en verrichten van prestaties voor de Franse armée.

Van 1815 tot 1830 maakte Limburg deel uit van het koninkrijk der (verenigde) Nederlanden. Sinds 1818 trad als burgemeester op J. L. Willems, die ook nog schout genoemd werd. Hij was tevens plaatsvervangend vrederechter in het kanton Oirsbeek.

De nieuwe wetgeving eiste hervorming van veel zaken op bestuurlijk gebied. Wat voorheen als gewoon aanvaard geworden was, moest nu gaan rusten op nieuwe principes.

Als voornaamste taken van deze burgemeester zijn twee overeenkomsten beschreven geworden:

een met de gemeente Voerendaal betreffende de onderhoudsplicht voor de grensweg van kruispunt Ten Esschen tot aan de driesprong bij Ter-
vieren (1821); dit was een deel van de oude romeinse weg die hiervoor
reeds werd beschreven;

een met de gemeente Nuth ter regeling van de grens tussen beide ge-
meenten voor het gebied Vaesrade en Kathagen (11 december 1822).

Van 1830 tot 1839 maakte Limburg deel uit van de zuidelijke Neder-
landen. Men kreeg weer nieuwe wetgevingen. Voor de gemeenten ging
geldende de „Loi communale du 30 Mars 1836”. In genoemd tijdperk
fungeerden in opvolging als burgemeester:

J. W. Cremers 1830—1833

L. J. Cremers 1833—1836

J. H. Mannens 1836—1839.

Na 1839 kwam Limburg definitief als provincie te behoren tot het
koninkrijk der Nederlanden. Als burgemeester bleef fungeren J. H.
Mannens. Hij bleef dat tot 1855.

Het jaar 1848 was een merkwaardig jaar voor de geschiedenis van
West- en Midden Europa. Ook Nederland kreeg zijn staatsrechtelijke
hervorming. Voor de gemeenten kreeg men een nieuwe wet, de wet
van 1851.

Als burgemeester-opvolger was het Eg. Slanghen (1855—1882) die deze
wet heeft moeten doen inburgeren. Of hij daarmee volledig geslaagd is?
Van 1876 tot 1881 mist men zijn handtekening onder alle deliberatiën
van de gemeenteraad.

Hij was nochtans een oprecht burgemeester.

Hij was oprichter van een fanfare, waarvan hij zelf de president werd
(1856).

Hij zorgde voor een nieuw gemeentewapen (1858).

Hij zorgde voor verbetering der wegen en der „straten” en voor ver-
betering van het onderwijs.

In 1859 verscheen van zijn hand het allerwegen bekende boek „Het Mark-
graafschap Hoensbroeck, enz.”, dat voor de gemeente Hoensbroek en
voor geschiedschrijvers van grote waarde geworden is.

In 1863 werd hij (sinds de oprichting daarvan) lid van het Historisch
Genootschap te Maastricht (nù het Limb. Geschied- en Oudheidkundig
Genootschap).

In 1865 en 1869 verschenen van zijn hand resp. de delen I en II
„Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige Hertogdom
Limburg”. Ook deze beide boeken zijn van grote waarde voor de ge-
schiedenis van de provincie.

In 1867 bewerkte hij Cormenin's boekje „Le maire du village” tot „De
franse maire in een nederlands kleed gestoken”.

Van 1861 tot 1867 was hij tevens burgemeester van Voerendaal.

Intussen schreef hij meerdere bijdragen voor het orgaan van het Histo-
risch Genootschap (voor de Maasgouw).

Daarnaast beoefende hij de houtsnijkunst en hij sneed ook ivoor. Hoewel
hij uiterst kunstige en fijne stukken vervaardigde, heeft hij voor zover

bekend meest gecopiëerd. Ook legde hij zich toe op het vervaardigen van voorwerpen in klei, die hij op de meest primitieve manier — in veldovens — mee liet bakken.

Voor zijn tijd was hij een bestudeerd mens. De meeste kennis verwierf hij door zelf-studie.

Ook was hij niet onvermogen. Bij testament van 4 oktober 1882 stichtte hij o.a. een studiebeurs waartoe hij een som van f 6000.— afzonderde. Deze beurs is bekend als de „Beurzenstichting Egidius Slanghen”. Zij verstrekt nog altijd studiebeurzen aan daarvoor in aanmerking komende familieleden van Slanghen.

Zijn opvolger als burgemeester, was W. D. Horstmans 1883—1888.

Toen ingaande 1 januari 1889 een nieuwe burgemeester benoemd werd, had Hoensbroek nagenoeg nog dezelfde begrenzing als die welke omschreven was in de oprichtingsbrief der vrije heerlijkheid van toen precies vijfhonderd jaar geleden.

De democratische bestuursgedachten waren onderhand ingeburgerd. Meerdere symptomen daarvan waren reeds tot uitdrukking gekomen in het gemeentelijk bestel.

Voor een deel leefde de bevolking van landbouw. Een ander deel der bevolking leefde van eenvoudige nering, herberg, enz. Een derde deel der bevolking spijkerde des zomers de deuren en ramen van de woningen dicht en ging werken aan de andere zijde van de duitse grens.

Burgemeester werd Nicolaas Jozef Boshouwers, jong en energiek, geboren uit een voor Hoensbroek bekende familie die reeds sedert een tweetal generaties de Hoeve Lotbroek bewoonde.

De gemeente telde 1274 inwoners. Op 1 januari 1900 was dit gestegen tot 1343.

Met de nieuwe eeuwtelling dienden zich reeds spoedig alle problemen aan, die nu eenmaal verbonden bleken te zijn aan de vestiging van mijnbedrijven. Het gemeentebestuur had aanvankelijk daarmede alleen administratieve bemoeienis.

In 1904 begon men met proefboringen ter bepaling van de plaats waar een tweede staatsmijn gesticht zou moeten worden. In 1906 werd deze plaats definitief bepaald. De zetel van deze mijn — de staatsmijn Emma — kwam op Heerlens gebied pal op de grens van Hoensbroek.

In 1908 begon men met het afbouwen van de schacht. Vanaf het station Hoensbroek werd zwaar materiaal over onverharde wegen naar de bouwplaats aangevoerd. Dat geschiedde met paard en kar. Gedurende vijf jaren bouwde men. De eerste kolenproductie had men in 1913.

Een kleine gemeente stond voor allerhande en moeilijke vraagstukken. De onvoorzene toeloop van mensen (vooral arbeidersgezinnen) stelde de overheid voor een haast onoverkomelijke taak.

Met grote energie heeft burgemeester Boshouwers alle problemen mee weten aan te pakken. Daarbij stuitte hij in veel gevallen op in het ver-

leden geworteld hebbende toestanden en begrippen. Hij heeft veel moeten overwinnen. Toch kwamen tot stand:

1904/1906 een nieuwe parochiekerk (St. Jan Evangelist)

1910 restauratie van het oud kerkje

1910/1911 een nieuwe openbare school met daarnaast een gemeentehuis

1913 een electriciteitsbedrijf

1913/1918 476 woningen van de woningvereniging „Hoensbroek” ten behoeve van arbeiders in een aantal verspreid liggende woningcomplexen

1918 een tweede openbare school.

De oorlog 1914/18 maakte het bestuur der groeiende gemeente niet gemakkelijker.

De toeloop van arbeiders, waarbij veel ambulante mensen, liet niet na ook op politieel gebied aandacht te houden.

Het aantal inwoners steeg tot 7612 op 31 december 1918.

In de precies dertig jaren geduurd hebbende ambtsperiode van burgemeester Boshouwers was Hoensbroek uitgegroeid tot een reeds medetellende gemeente in het mijndistrict.

P. A. H. M. PEETERS.

LITERATUUR.

1. Beaujean H. A. Geschiedenis van Hoensbroeck en Omgeving, Heerlen 1949.
2. van Beurden A. F. Wandelingen door Limburg (o.a. Blyenbeck en Afferden), Sittard 1914.
3. Bulletin van de Historische Kring „Het Land van Herle” 1951—1957 diverse bijdragen: o.a. H. A. Beaujean en W. Lindelauf.
4. Clemen Paul Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz Ier Band II. Düsseldorf 1891.
Kunstdenkmäler des Kreisses Jülich, Düsseldorf 1902.
5. Edelman Prof. Dr. C. H.
Eeuwens Dra. B. E. P. Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, Wageningen 1959.
6. Habets Jos. Geschiedenis van het bisdom Roermond, enz. 1875.
Recherche sur la station romaine de Coriovallum uit :
Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie 1876.
7. Klapheck Richard Die Baukunst am Niederrhein Ier Band.
8. Limburg's Jaarboek. Limb. Prov. Genootschap voor Geschiedkundige Wetenschappen, Taal en Kunst XXX 1e en 2e aflevering, Sittard 1924.
9. von Lüninck Freiherr Hermann Heilige Ahnenschaft e.a. Münster (Westfalen).
10. Maasgouw (de) div. bijdragen 1879—1924.
11. Quix Chr. Geschichte der Ehemaligen Reichsabtei Burtscheid u.s.w. Aken 1834.
Beiträge zu einer historisch-topografischen Beschreibung des Kreisses Eupen u.s.w. Aken 1837.
Schloss und ehemalige Herrschaft Rimbürg u.s.w. Aken 1835.
12. Recherches sur l'ancienne Ammanie de Montfort, Gent 1852.
13. Ritzen H. Nuth in de Romeinse tijd
Ende hij toch tot Kathage over
in Huldeblijk aan burgemeester Starmans, Nuth 1959.
14. Robens Arn. Der Ritterbürtige Landständische Adel der Groszherzogtums Niederrhein 2er Band Aachen 1818.
15. Schenk von Nydeggen Geschichte der Familie: geschiedkundige aantekeningen over Afferden, Blyenbeck, Hillenrath, Swalmen, Asselt, Grubbenvost e.a. Schwamische Verlagshandlung Köln und Neuss 1860.
16. Slanghen Eg. Het Markgraafschap Hoensbroeck, 1859.
Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg, Amsterdam/Sittard 1865.
17. Steffens Adolf Bijdragen tot de geschiedenis van Asselt en Swalmen — overdruk uit Publications du Limbourg, Maastricht 1895.
18. VVV Hoensbroeck Bijdrage J. Th. de Win in Gids voor Hoensbroek, 1957.
19. Verhuvén Richard Schloss Haag bei Geldern und seine Besitzer, 1952.

DYE NIEUWE STERCKE HUYSSINGE TOT HERHOENSBROECK.

I.

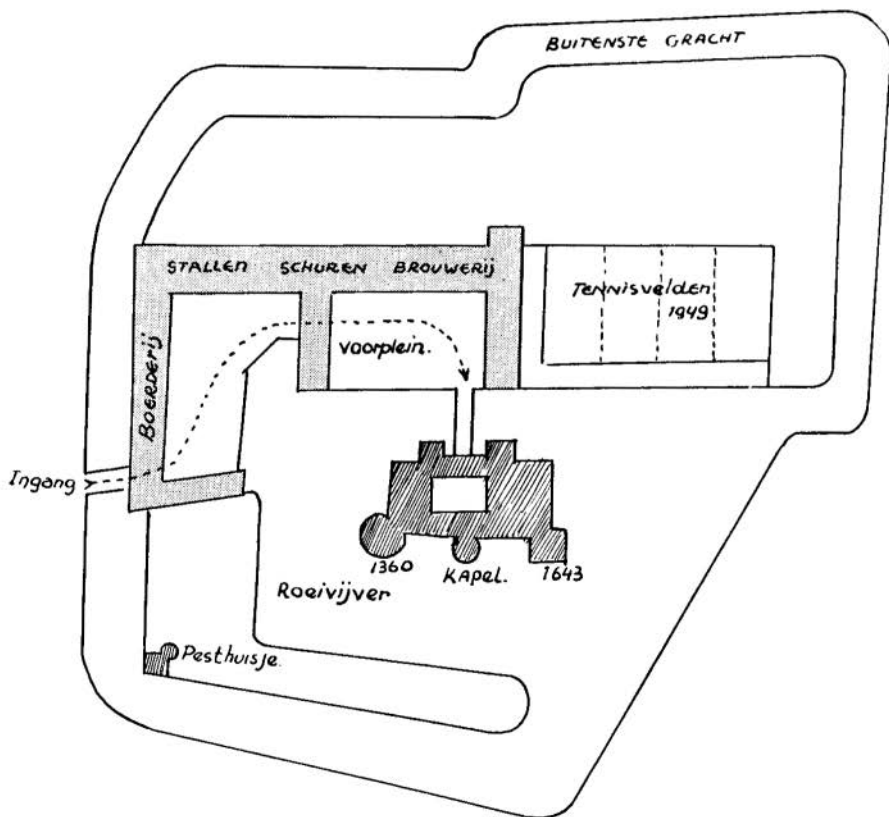
Hoewel het door Eg. Slanghen, burgemeester van Hoensbroeck, in 1859 bij intekening uitgegeven boek „Het Markgraafschap Hoensbroeck, enz.” algemene bekendheid verworven heeft, zijn slechts enkelen in het (gelukkig) bezit daarvan gekomen.

Voor die enkelen echter is het boek tot een kostbaarheid geworden die men niet zou willen missen.

Met dat boek heeft Slanghen voor Hoensbroeck veel bereikt. Het vlekje grond van die naam behield voor de toekomst, althans voor belangstellenden, zijn betekenis.

In zijn wezen staat het boek er als een monument.

Het is de verwerkelijking op schrift van hetgeen in vroegere tijden alleen kon bestaan in de presentatie van een kasteel en zijn bewoners.

Situatie van het kasteel met grachten enz.